

T.C.
MUNZUR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

KÜLTÜREL MİRAS KAPSAMINDA HEVSEL BAĞÇELERİNİN İNCELENMESİ

Sevda TUĞRUL

YÜKSEK LİSANS TEZİ
KÜLTÜR VE SANAT YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

DANIŞMAN
Prof. Dr. Muzaffer AŞKIN

TUNCELİ – 2025

T.C.
MUNZUR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

KÜLTÜREL MİRAS KAPSAMINDA HEVSEL BAĞÇELERİNİN İNCELENMESİ

Sevda TUĞRUL
(210200006)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
KÜLTÜR VE SANAT YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

DANIŞMAN
Prof. Dr. Muzaffer AŞKIN

TUNCELİ-2025

T.C.
MUNZUR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

KÜLTÜREL MİRAS KAPSAMINDA HEVSEL BAHÇELERİNİN İNCELENMESİ

Sevda TUĞRUL
YÜKSEK LİSANS TEZİ
KÜLTÜR VE SANAT YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

Bu Tez 06/01/2025 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

İmza

İmza

İmza

Prof. Dr. Bahir SELÇUK
(Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Muzaffer AŞKIN
(Munzur Üniversitesi)

Prof. Dr. Sabit MENTEŞE
(Munzur Üniversitesi)

BAŞKAN

DANIŞMAN

ÜYE

Bu tez, Enstitümüz Kültür ve Sanat Yönetimi Anabilim Dalı'nda hazırlanmıştır.

Prof. Dr. Altuğ KAZAR
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı “Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu”ndaki hükümlere tabidir.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

İmza

Sevda TUĞRUL

Danışman

Prof. Dr. Muzaffer AŞKIN

TEŞEKKÜR

Çalışmamın her aşamasında bilgi ve birikimi ile sabırla beni destekleyen danışmanım Prof. Dr. Muzaffer AŞKIN'a, bilimsel araştırma yöntemlerinin inceliklerini aktaran ve tecrübeleri ile her zaman destek olan hocam Prof. Dr. Sabit MENTEŞE'ye, yüksek lisans eğitimim boyunca ders aldığım hocalarıma ve bana her zaman destek olan AİLEME teşekkür ederim.

**Sevda TUĞRUL
TUNCELİ-2025**

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	I
TEŞEKKÜR.....	II
İÇİNDEKİLER.....	III
GÖRSELLER LİSTESİ	V
KISALTMALAR LİSTESİ	VI
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Amaç	2
1.2. Kapsam ve Sınırlılıklar.....	2
2. MATERYAL ve METOT/YÖNTEM.....	4
2.1. Materyal	4
2.2. Metot/Yöntem	4
3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE/LİTERATÜR	5
3.1. Kültür Nedir?.....	5
3.2. Kültürel Miras Nedir?	6
3.2.1. UNESCO Dünya kültür mirası çalışmalarının ortaya çıkışı	7
3.2.2. UNESCO Dünya kültür mirası listesi kriterleri ve Dünya'daki bazı örnekleri.....	8
3.2.3. Türkiye'den UNESCO Dünya kültür mirası listesine alınan alanlar	9
3.3. Kentleşme ve Kent Bahçeciliği İlişkisi	10
3.3.1. Kent bahçeciliği örnekleri	11
3.3.2. Kent bahçeciliğinin kentleşmeye etkileri	12
4. HEVSEL BAHÇELERİ'NİN KENT BAHÇECİLİĞİ KAPSAMINDA DİYARBAKIR'IN KENTLEŞMESİNE ETKİLERİ	14
4.1. Diyarbakır Kenti ve Hevsel Bahçeleri'nin Konumu	15
4.2. Hevsel Bahçeleri'nin Tarihçesi	19
4.3. Hevsel Bahçeleri'nin Kültürel Miras Yönünden Genel Görünümü.....	21
4.4. Hevsel Bahçeleri'nin Diyarbakır Kent Yaşamıyla İlişkisi.....	25
4.5. Geçim Kaynakları Yönünden.....	26
4.5.1. Aşefçilik yönünden	28
4.5.2. Boranhaneler yönünden.....	30

4.5.3. Kelekçilik yönünden	32
4.5.4. Değirmenler yönünden	33
4.5.5. İpek böcekçiliği yönünden	34
4.5.6. Turizm yönünden	36
4.6. Mimari Yapılar Yönünden	38
4.7. Hevsel Bahçeleri’nde Yaşayan Endemik Canlılar Yönünden.....	43
4.7.1. Fırat kaplumbağası (rafetus euphraticus)	43
4.7.2. Dicle Güzeli kelebeği	44
4.8. Hevsel Bahçeleri’nin UNESCO Kültür Mirası İçerisindeki Mevcut Durumu.....	45
4.9. İlgili Literatür	47
5. BULGULAR	49
6. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	52
7. KAYNAKLAR.....	55

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1. Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri'ni gösteren minyatür	14
Görsel 2. Diyarbakır şehir planı	16
Görsel 3. Diyarbakır yerleşim yeri çevresi	18
Görsel 4. Hevsel Bahçeleri'nden genel bir görüntü	19
Görsel 5. Hevsel Bahçeleri'nden tarihi On Gözlü Köprü.....	21
Görsel 6. Hevsel Bahçeleri ve Dicle Nehri'nin birleştiği bir alan.....	23
Görsel 7. Hevsel Bahçeleri'nde kavak ağaçları.....	25
Görsel 8. Hevsel bahçelerinde hayvancılık	27
Görsel 9. Hevsel Bahçelerinde hasat sonrası toplayıcılık yapan aşefçi.....	28
Görsel 10. Hevsel Bahçeleri'nden topladığı ürünleri pazarda satan aşefçiler	29
Görsel 11. Boranhaneler/güvercin evleri	31
Görsel 12. Dicle nehri üzerinde kelek taşımacılığı.....	32
Görsel 13. Hevsel Bahçeleri'nde su değirmeni	33
Görsel 14. Hevsel Bahçeleri'nde dut ağacı	35
Görsel 15. Dicle Nehri kenarında turistik bir tesis	37
Görsel 16. Diyarbakır'a özgü delikli ve düz bazalt taşları	38
Görsel 17. Cemil Paşa Konağı duvar nişi ayrıntısı.....	39
Görsel 18. Cemil Paşa Konağı.....	40
Görsel 19. Meryem Ana Kilisesi ve avlusu	41
Görsel 20. Ulu Cami ve avlusu.....	42
Görsel 21. Fırat Kaplumbağası.....	43
Görsel 22. Dicle Güzeli	44
Görsel 23. Suriçi bölgesinde çatışmalardan zarar görüp yıkılan bir mahalle.....	45

KISALTMALAR LİSTESİ

ICOMOS
UNESCO

: Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi
: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

ÖZET

“Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı” olarak 2015 yılında UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi’ne alınan Hevsel Bahçeleri, Diyarbakır kenti için önemli bir doğal ve kültürel miras alanıdır. 8000 yıllık tarihi boyunca tarımsal faaliyetlerin yanı sıra kültürlerin gelişmesine sağladığı katkı ile Hevsel Bahçeleri’nin kültürel miras kapsamında incelenmesi çalışmanın amacı olarak belirlenmiştir.

Dicle Nehri tarafından beslenen ve Diyarbakır Surları ile bir arada bulunan Hevsel Bahçeleri, kentin kültürel gelişiminde de etkili olmaktadır. Bu kapsamda Hevsel Bahçeleri ve çevresindeki yaşam alanlarına ilişkin belgeler, eserler ve akademik çalışmalar analiz edilerek kültürel mirasın izleri sürülmüş; Hevsel Bahçeleri ve Suriçi’nde belgesel fotoğraflardan oluşan alan analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada bahçelerin kültürel miras öğeleri; doğal yaşam, geçim kaynakları, canlılar ve mimari yapılar kapsamında belgelenmeye çalışılmıştır. Bahçelerin endüstrileşme ile karşı karşıya kaldığı ve bahçelerde yetişen ürün çeşidinde azalma olduğu görülmüştür. Hevsel Bahçeleri’nin varlığının risk altında olduğu ve korunması için çeşitli tedbirlerin alınması gerektiği önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, kültürel miras, Hevsel Bahçeleri, Diyarbakır, Sur içi.

ABSTRACT

Examination of Hevsel Gardens within the Scope of Cultural Heritage

Hevsel Gardens, which was included in the UNESCO World Cultural Heritage List in 2015 as "Diyarbakır Walls and Hevsel Gardens Cultural Landscape Area", is an important natural and cultural heritage area for the city of Diyarbakır. The aim of the study was to examine Hevsel Gardens within the scope of cultural heritage, with its contribution to the development of cultures as well as agricultural activities throughout its 8000-year history.

Hevsel Gardens, fed by the Tigris River and located together with the Diyarbakır Walls, are also effective in the cultural development of the city. In this context, documents, artifacts and academic studies related to Hevsel Gardens and the living spaces around it were analyzed and traces of cultural heritage were traced; A field analysis consisting of documentary photographs was carried out in Hevsel Gardens and Suriçi. In the study, cultural heritage elements of the gardens; An attempt was made to document natural life, livelihoods, living creatures and architectural structures. It has been observed that gardens are facing industrialization and there is a decrease in the variety of products grown in gardens. It has been suggested that the existence of Hevsel Gardens is at risk and that various measures should be taken to protect it.

Keywords: Culture, cultural heritage, Hevsel Gardens, Diyarbakır, Suriçi.

1. GİRİŞ

Edward Tylor, kültürü en geniş anlamıyla, “insanın toplumun bir üyesi olarak edindiği bilgi, inanç, sanat, ahlak, yasa, görenek ve başka herhangi bir yetenek ya da alışkanlığı içeren karmaşık bir bütün” olarak tanımlamıştır (Külcü, 2015). Kültürel varlıklar insan veya belli bir toplumun yarattığı, bilimsel ve kültürel açıdan özgün değere sahip taşınır ve taşınmaz eserleri iken, kültürel miras; evrensel bir değer (Harkin, 1995; Rukancı, 2018), ait olduğu toplumun tüm birikimleri (Akça, 2017), toplumsal bir kimlik oluşturan tüm değerleri şeklinde ifade edilmektedir (Özkartal, 2015).

Özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, Dünya’daki doğal ve kültürel miras alanlarının korunmasının devletlerin ve tüm insanlığın sorumluluğunda olduğu fikriyle gelişen UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) Dünya Kültür Mirası Listesi, kültürel miras alanlarının korunmasında itici bir güç işlevini üstlenmiştir. Dünyada olduğu (URL-1, 2024), gibi Türkiye’de de kültürel miras olarak kayıt altına alınan çok sayıda somut ve somut olmayan eser bulunmaktadır. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası (Sivas), Hattuşa (Boğazköy), Hitit Başkenti (Çorum), Safranbolu Şehri (Karabük), Çatalhöyük Neolitik Kenti (Konya), Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı (İzmir) vd. bunlardan birkaçıdır. Benzer şekilde kayıtlanan ve önemli somut kültürel miraslardan biri de Diyarbakır’da bulunan, bahçe ve tarımsal üretim değerinin dışında, kültürel ve tarihi olarak da özel bir yere sahip Hevsel Bahçeleri’dir. Hevsel Bahçeleri’nin UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi’ne dahil edilmesi 2015 yılındadır. O günden 2024 yılına gelindiğinde Hevsel Bahçeleri ile ilgili ulusal ve uluslararası literatürde kültürel miras kapsamında çalışmalar oldukça sınırlıyken, ekolojik, tarım ve mimari yönleriyle sınırlı sayıda da olsa araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla kültürel miras kapsamında Hevsel Bahçeleri üzerine neredeyse yok denecek sayıda akademik çalışmanın bulunması bu çalışmanın Hevsel Bahçeleri’nin kültürel miras kapsamında yeri ve öneminin incelenmesine temel teşkil etmiştir, denilebilir.

Diğer taraftan soruna toplumsal kültürel miras değerleri açısından bakıldığında, geçmişin kültürel birikimi ve bir toplumu oluşturan temel öğelerin toplamı, kültürel miras olarak, tüm varlıklar somut ve somut olmayan ayrımı yapmaksızın korunmaya, toplumun geçmişten geleceğe bağını koparmama adına inşa-sürecinde gelecek kuşaklara aktarılmaya

muhtaç sorumluluk alanlarını oluşturduğu da söylenebilir. Bir anlamda çalışma bu sorumluluk bilinciyle yapılmıştır, denilebilir.

1.1. Amaç

Hevsel Bahçelerinin kültürel miras kapsamında incelenmesi bu tez çalışmasının amacını oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle; Diyarbakır şehrinden geçen Dicle nehri kıyısında ve UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'nde yer alan Hevsel Bahçeleri'nin kültürel miras yönünden yeri ve öneminin incelenmesi bu çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki soruların yanıtları bulunmaya çalışılmıştır:

- Kültür Nedir?
- Kültürel miras nedir?
- UNESCO Dünya Kültür Mirası çalışmalarının ortaya çıkışı ve Dünya'daki belli başlı örnekleri nelerdir?
- UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi kriterleri nelerdir?
- Türkiye'den UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınan alanlar nelerdir?
- Kentleşme ve Bahçe ilişkisi nasıl gelişmiştir?
- Kent bahçeciliği örnekleri nelerdir?
- Kent bahçeciliğinin kentleşmeye etkileri nelerdir?
- Hevsel Bahçeleri'nin kent bahçeciliği kapsamında Diyarbakır'ın kentleşmesine etkileri nelerdir?
- Diyarbakır kenti ve Hevsel Bahçeleri'nin konumu nasıldır?
- Hevsel Bahçelerinin tarihçesi nedir?
- Hevsel Bahçeleri'nin kültürel miras yönünden genel görünümü nasıldır?
- Hevsel Bahçeleri'nin Diyarbakır kent yaşamıyla ilişkisi nasıldır?
- Hevsel Bahçeleri'nin UNESCO Kültür Mirası içindeki mevcut durumu nedir?

1.2. Kapsam ve Sınırlılıklar

Diyarbakır, yalnızca tarihte insanın yerleşik yapıya geçmesinde oynadığı rolü ile değil aynı zamanda kültürel kimliğiyle dikkatleri üzerine çeken önemli kentlerinden biridir. Tarihte

bilinen ve 10 bin yıl önce gerçekleştiği belirtilen neolitik devrimin (şenel, 1995) izleri Ergani yakınlarındaki Çayönü Tepesinde mevcuttur. O tarihten günümüze Diyarbakır farklı medeniyetlerin tarihi ve kültürel değeriğini taşıyan ortak bir kültür mirası olarak günümüze kadar gelmiştir. Dolayısıyla Diyarbakır'ın somut ve somut olmayan kültürel miras niteliğindeki eserlerinin zenginliklerinin tümünü birlikte incelemek yapılacak tek bir araştırma yönünden mümkün görünmemekte. Bu nedenle çalışma araştırabilme imkân ve olanakları dahilinde Diyarbakır kent merkezi sınırları içinde, Dicle nehri kıyısında bulunan tarihi Hevsel Bahçeleri'nin kültürel miras yönüyle incelenmesi ile sınırlandırılmıştır.

2. MATERİYAL ve METOT/YÖNTEM

2.1. Materyal

Araştırmanın materyalini başta Hevsel Bahçeleri'nin tarihsel geçmişinden günümüze oluşan yazılı ve yazısız belgeler, bahçeleri kapsayan kroki, harita, plan ve raporlar olmak üzere, gazeteler, dergiler ve benzer yayın organlarında yer alan yazılar, fotoğraflar, videolar, ulusal ve uluslararası alanda yapılan toplantı, panel, kongre raporları, yapılan akademik çalışmalar yanında, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün arşivleri, tutanakları ve raporları ile UNESCO'nun yaptığı çalışma ve araştırma rapor ve tutanakları, il Kültür Müdürlüğü arşivleri oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle araştırmada Hevsel Bahçeleri'nin kültürel miras kapsamında ele alınarak incelenmesi amacıyla öncelikle detaylı literatür taraması yapılmış, resmi ve resmi olmayan, yazılı ve yazısız belgeler ile araştırma kapsamına alınan bahçelerin kroki, harita, plan ve raporlar ile araştırma alanında çekilen fotoğraflar önemli materyaller olarak değerlendirilmiştir.

2.2. Metot/Yöntem

Diyarbakır kenti ile anılır duruma gelen Hevsel Bahçeleri, somut ve somut olmayan kültürel mirasın oluşumunda önemli bir hafıza merkezi olarak tarihteki yerini almıştır. 2015 yılında Almanya'nın Bonn kentinde gerçekleşen 39. UNESCO Dünya Mirası Komitesi Toplantısı'nda Türkiye'nin 14. miras alanı olarak Dünya Miras Listesi'ne giren (URL-2, 2024). Hevsel Bahçeleri'nin kültürel miras kapsamında incelenmesi isimli bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman (belge) analizi yöntemi ile desenlenmiştir.

Bilimsel kriterlere göre, konuların araştırılmasında kullanılan doküman/belge analizi genellikle gözlem veya görüşmenin sınırlı olduğu koşullarda başvurulmuş bir yöntemdir. Nitel araştırmada kullanılan diğer yöntemler gibi doküman analizi de anlam çıkarmak, ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmak, ampirik bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir (Corbin ve Strauss, 2008).

Literatür taraması ile Hevsel Bahçeleri ve çevresindeki yaşam alanlarına ilişkin yerel, ulusal ve uluslararası yazılı ve yazısız belgeler analiz edilmiş ve var olan durum fotoğraflarla desteklenerek mevcut halleriyle betimlenmeye çalışılmıştır.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE/LİTERATÜR

Çalışmanın bu bölümünde alana ilişkin ilgili literatüre yer verilmiştir.

3.1. Kültür Nedir?

Latince kökenli olan “cultura” sözcüğünden gelen kültür kavramı Orta Çağ’da tarlalara ve çiftlik hayvanlarına verilen bakım anlamında kullanılmıştır. 13. Yüzyıl sonlarına doğru ise “cultura” kelimesi tarımsal çalışmalara vurgu olarak ekilip biçilen toprak parçası anlamında kullanılmıştır. Zamanla kültür kavramının anlamı eylem olmaktan ziyade bir durumu ifade etmeye başlamıştır. Başlangıçta ekip biçme gibi eylemleri ifade eden kültür kavramı özellikle Aydınlanma Çağı ile eğitilmiş zihin, insanlığın bilgi birikimi gibi durumları ifade etmiştir. 18. Yüzyılın sonlarına doğru ise özellikle Alman Romantik düşünürlerinin etkisiyle kültür kavramı bireyin durumunu değil toplumu ifade etmeye başlamıştır. Buna göre kültür; başta miras, dil ve tarih olmak üzere ulus olmaya ait unsurları niteleyen toplumsal bir anlama karşılık gelmektedir. Kültür kavramının kapsam alanına bakıldığında gündelik hayatta taşıdığı farklı anlamlar ve farklı kullanımları bulunduğu görülür. Bunun yanı sıra antropoloji, sosyoloji, ekonomi, siyaset bilimi ve psikoloji gibi disiplinlerin farklı bilimsel yaklaşımları sonucu kültür kavramının anlamı sürekli değişip, genişlemiştir. Ancak kültür sözcüğü ilk ortaya çıktığı dönemlerde bu kadar geniş bir anlama sahip değildir (Üstel, 2021).

Kültür, toplumların kendileri için faydalı bir amaca ulaşma yolunda gösterdikleri çabaların ve bu çabalar sonucu ürettikleri tüm ürünlerin evrensel adı (Oğuz, 2011), toplumun üyesi olarak, insan türünün öğrendiği, edindiği, bilgi, sanat, gelenek, görenek ve benzeri yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan bir olgu (Tylor, 2017), doğada hazır bulunulmuşunu olmayan, bir topluluğun tüm unsurlarıyla ürettiği ve o topluluğa karakterini kazandıran maddi ve manevi değerlerin tümü (Akman, 2023), “Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü”dür (URL-3, 2024).

Kültürü maddi ve manevi olarak ikiye ayırmak mümkündür. Maddi kültür bir toplumun meydana getirdiği somut ürünler ve yapılar olarak değerlendirilebilirken manevi kültür ahlak, din, eğitim tarzı gibi unsurlardan meydana gelir. Ancak kültürü maddi ve manevi olarak ikiye ayırmak bu unsurlarından birbirinden ayrı olduğu anlamına gelmemektedir. Maddi ve manevi

kültür unsurları birbirini etkilemekte ve bir bütün halinde gelişim göstermektedir (Özçelik, 2017).

3.2. Kültürel Miras Nedir?

Kültürel mirası somut, somut olmayan ve doğal kültürel miras olmak üzere üçe ayırmak mümkündür (Özkartal, 2015). Kültürel miras bir toplumun somut ve somut olmayan değerlerinin tümünü içerir. Toplumun kimliği, kültürü ve tarih boyunca kazandığı deneyimler kültürel mirası oluşturur. Bir toplumun geçmişinden bugününe ulaşan ve hem yerel hem evrensel nitelik taşıyan somut ve somut olmayan varlıkları kültürel miras olarak tanımlanır (Akça, 2017).

Kültürel miras, “genellikle önceki nesillere ait olan, bazen şimdiki nesil tarafından oluşturulan doğal ve kültürel çevredeki somut ve soyut değerler” (Logan, 2007), genel itibariyle literatürde yer alan çalışmalarda “toplulukların paylaştıkları ortak bağ” olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda kültürel mirasın “geçmiş, bugün ve gelecek” arasında bir köprü kurduğunu ifade etmek mümkündür (Tunçer, 2017).

Kültürel miras, geçmişten günümüze farklı kuşaklar tarafından oluşturulan maddi unsurlar ve somut değerlerdir. Kültürel miras toplumdaki bireylerin geçmişle kurduğu bağı kuvvetlendirerek geleceğin daha iyi kurulmasını sağlar (Gümüşçü, 2018). Tarih boyunca insanlar tarafından şekillendirilen ortamlar kültürel çevreyi oluşturmaktadır. Tek bir yapı veya bütün arazi dokusu içerisinde geçmişin izleri görülmektedir. Ancak kültürel miras sabit değildir. Sürekli değişip reforme olmaktadır. Kültürel miras sadece nesne, yapı veya antik kalıntıları değil, kuşaktan kuşağa aktarılan hikayeleri, gelenekleri ve farklı soyut değerleri de kapsamaktadır (Şentürk, 2012).

“Kültürel miras” veya “kültür mirası” “daha önceki kuşaklar tarafından oluşturulmuş, ulusal ve evrensel öneme sahip olduğuna inanılan tüm maddi unsurlar ile soyut değerler” (Gümüşçü, 2018), “insanın yaşadığı tüm zamanlar boyunca oluşturduğu, biriktirdiği; geliştirerek, yeni sentezlerle zenginleştirdiği ve sürekliliğini sağlayarak kendinden sonraki nesillere aktardığı tüm bilgi, inanç ve davranışlar bütünü ile bu bütünün parçası olan nesneler” “toplulukların paylaştıkları ortak bağ”, “geçmiş, bugün ve gelecek” arasında bir köprü (Tunçer, 2017), insanların sanatsal yönünü ortaya çıkartırken, kişisel arzuların dışı vurumu, ait olduğu ülkeye özgü bir kavram olmaktan ziyade, uluslararası düzeyde bir boyut ve değerler bütünüdür

(Harkin, 1995). Bu yönüyle görüleceği üzere her anlamda korunmalı ve yaşatılması için ise gelecek kuşaklara aktarılmasının sağlanması gerekmektedir.

Kültürel mirasın korunması ve yaşatılması gerekmektedir. Sürdürülebilirlik anlamında kültürel miras toplumların yaşamında geçmiş ile gelecek arasında bağların korunması adına sahip çıkılması gereken alandır. Bu nedenle kültürel mirasın; restorasyon, müze ve arşivler, eğitim, koruma yasaları ve politikaları ve kültürel etkinlikler yoluyla korunması gerekmektedir. Restorasyonla tarihî özellikli bina, yapı ve sanat eserlerinin fiziksel restorasyonu ve bakımı, müze ve arşivler ile kültürel miras özellikli müze ve arşivlerin sürdürülmesi ve geliştirilmesi, eğitim ile kültürel mirasın her yaşta bireylere aktarımı, oluşturulacak koruma yasaları ve politikaları ile kültürel miras varlıklarını korumak anlamında yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde kanunların ve politikaların oluşturulması ve uygulanması, kültürel etkinlikler ile de gelenekleri ve kültürel ifadeleri kutlama ve canlandırma amaçlı etkinlikler anlatılmak istenmektedir (Batmaz ve Biçici, 2021; Tunçer, 2017).

3.2.1. UNESCO Dünya kültür mirası çalışmalarının ortaya çıkışı

Kültürel miras somut ve somut olmayan ve gelecek nesillere aktarılabilen değerlerden oluşmaktadır. UNESCO'ya göre atasözleri, özdeyişler, ritüeller, şöenler, el sanatları, toplumsal değerler, doğa ve evrenle ilgili olan her şey kültürel mirasın parçasıdır (Bilgin, 2024).

UNESCO Dünya Miras Komitesi tarafından Dünya Miras Listesine kaydedilmiş alanların başlıca özelliği “üstün evrensel değerlere” sahip kültürel veya doğal alanlar olmalarıdır. Üstün evrensel değer, sadece alanın bulunduğu sınırları değil tüm dünya ve gelecek nesiller için önem taşımasını ifade eder. UNESCO'ya göre üstün evrensel değerlere sahip alanlar herkes için önemlidir ve Dünya'daki kültürel ve doğal en önemli örnekleri temsil ederler (URL-4, 2024).

Kısa adı UNESCO olan “Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü” II. Dünya Savaşından sonra kurulmuştur. Kurulma gerekçesi eğitim, bilim ve kültür yolu ile toplumlar arasında diyalogun ve barışın gelişmesini sağlamaktır. II. Dünya Savaşının insanlık ve kültürler üzerinde yarattığı ağır tahribatın bir daha yaşanmaması amacıyla özellikle kültürel miras ve kültürel mirasın korunmasına dönük çalışmalara önem veren UNESCO, 1972 yılında “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme”yi kabul etmiştir. 194 ülkenin taraf olduğu sözleşme, 1983 yılında Türkiye tarafından da imzalanmıştır (Güngör ve Karakul, 2023).

Kültürel mirasın korunması konusunun ortaya çıkmasında etkili olan en önemli gelişmelerden biri 1959 yılında Mısır'da bulunan Aswan Barajı'nın inşa edilmesi ile Antik Mısır Uygarlığına ait Abu Simbel tapınaklarının ve bulunduğu vadinin sular altında kalma tehlikesiyle karşı karşıya bulunması olmuştur. 1959 yılında Mısır ve Sudan'ın Abu Simbel Tapınaklarının korunması için başvurusu sonucunda UNESCO tarafından bir kampanya başlatılmıştır. 50 ülkenin yardımıyla bulunduğu kampanya ile Abu Simbel Tapınakları yerinden sökülerek yeni bir alana taşınmış; taşınan alanda parçalar yeniden bir araya getirilmiştir. Böylece kültürel mirasın korunması konusunda devletlerin taşıdığı sorumluluk ön plana çıkmış ve tapınakların baraj altında kalması önlenmiştir. Bu gelişme ardından UNESCO, kısa adı ICOMOS olan Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi yardımıyla kültürel mirasın korunması için bir sözleşme taslağı hazırlamıştır (Ürün, 2016).

Unesco Dünya Kültür Mirası çalışmalarına göre kültürel veya doğal mirasın zarar görmesi insanlığın ortak sorunudur. Bu sebeple bir kültürel veya doğal miras alanının korunmasından bütün insanlık sorumludur. 1972 yılında kabul edilen UNESCO Dünya Kültürel Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme'ye 194 ülke taraftır. Farklı devletleri bir araya getiren bu sözleşmenin ana özelliklerinden biri kültürel ve doğal miras unsurlarının evrensel değerlere sahip olduğunu belirtmesidir.

Kültürel ve doğal mirasın zarar görmesinin sadece mirasın bulunduğu bölgenin veya ülkenin değil tüm insanlığın sorunu olduğu fikriyle hareket edilen sözleşmede kültürel ve doğal mirasın evrensel öneme sahip olduğu vurgulanmaktadır. Kültürel ve doğal mirasın eksilmesi veya zarar görmesinin insanlığa dair bir eksilme olacağı bu nedenle uluslararası korumanın önemli olduğu belirtilmektedir. Kültürel ve doğal miras parçaları istisnai bir öneme sahiptir bu sebeple tüm insanlığın bu miras parçalarını koruması gerekmektedir (URL-5, 2024)

3.2.2. UNESCO Dünya kültür mirası listesi kriterleri ve Dünya'daki bazı örnekleri

Bir yerin Unesco Dünya Mirası Listesine dahil edilmesi için “üstün evrensel değerlere” sahip olması gerekir. Kültürel miras kapsamına alınan tüm varlıkların en önemli özelliği “üstün evrensel değerlere” sahip olmasıdır. Unesco Dünya Mirası Listesi'nin oluşturulması ile amaçlananlar arasında doğal ve kültürel mirasların koruma altına alınmasını sağlamak ve ülkelerin Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesine dahil olmasını teşvik

etmek yer alır. Yerel ve uluslararası iş birliklerini teşvik etmek de listenin oluşturulmasındaki önemli amaçlardandır (Ürün, 2016).

Unesco Dünya Kültür Mirası Listesinde yer alınabilmesinin kriterleri şöyle sıralanabilir:

- İnsanlığın yaratıcı dehasını göstermesi
- Belli bir alanda veya belli bir zaman dilimi içerisinde şehir planlaması, peyzaj, anıtlar, mimari veya teknoloji alanındaki gelişmeler ve insani değerler arasında önemli bir etkileşim oluşması
- Yaşayan veya geçmişte kalmış bir medeniyete veya kültüre dair istisnai denilebilecek nadir görülen veya eşsiz özellikler taşıması
- İnsanlığın belli bir dönemini veya dönemlerini gösteren mimari, teknoloji veya peyzajın bir örneği olması
- Geri döndürülemez bazı değişimlerin etkisi altında geleneksel insan yerleşimine veya toprağın kullanımına ilişkin doğa ve insan etkileşimine bir örnek oluşturması

Üstün veya istisnai olarak nitelenebilecek evrensel değerlere sahip gelenekler, etkinlikler, fikirler, inançlar, sanatsal ve kültürel çalışmalarla bağlantılı olması (URL-6, 2024).

Unesco Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınmış miraslardan en bilinenleri arasında İsviçre St. Gall Manastırı, Afganistan'da bulunan Cam Minaresi, Arjantin Los Glaciares Ulusal Parkı, Azerbaycan Kobustan Milli Parkı, Belçika'da bulunan Grand Palas, Bosna Hersek Mostar Köprüsü sayılabilir (Çağlar, 2018).

3.2.3. Türkiye'den UNESCO Dünya kültür mirası listesine alınan alanlar

UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesinde Türkiye'den 21 kültürel miras alanı yer almaktadır. İlk olarak 1985 yılında Unesco Dünya Kültür Mirası listesine "Sivas Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası" ile "İstanbul'un Tarihî Alanları" somut kültürel miras alanları olarak ve Nevşehir'de yer alan "Göreme Milli Parkı ve Kapadokya" doğal kültürel miras alanı olarak eklenmiştir. Çorum'da bulunan ve Hitit Uygarlığının başkenti olan "Hattuşa" tarihi özellikleri ile somut bir kültürel miras alanı olarak 1986'da listeye eklenmiştir. Böylece yıllar içinde UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesine Türkiye'den çeşitli kültürel miras alanları eklenmeye devam etmiştir (Güngör ve Karakul, 2023).

1987 yılında “Nemrut Dağı” somut kültürel miras ögesi olarak listeye eklenmiştir. 1988 yılında “Pamukkale-Hierapolis” ve Antalya-Muğla arasında yer alan “Xanthos-Letoon” alanları doğal ve somut özellikleri ile listeye eklenmiştir. 1994’te “Safranbolu”, 1998’de “Truva Arkeolojik Alanı”, 2011’de “Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi” 2012’de ise “Çatalhöyük Neolitik Alanı” tarihi özellikleri ile somut kültürel miras olarak listeye alınmıştır. 2014 yılına gelindiğinde ise Türkiye’den iki somut ve doğal miras alanının listede yer aldığı görülür. Bunlar; “Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu” ve İzmir’de bulunan “Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı” dır. Yine 2015 yılında “Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı” ile İzmir’de bulunan “Efes Antik Kenti” somut ve doğal özellikleri ile UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesine eklenmiştir (Güngör ve Karakul, 2023).

2016 yılında “Ani Arkeolojik Kazı Alanı”, 2017’de Aydın ili sınırları içinde bulunan “Aphrodisias”, 2018’de “Göbeklitepe” 2021’de Malatya’da bulunan “Arslantepe Höyüğü” ile 2023 yılında eklenen “Gordion” ile Unesco Dünya Kültür Mirası Listesinde tarihi özellikleri ile yer alan Türkiye’deki somut kültürel alanlar son halini almıştır (Güngör ve Karakul, 2023).

3.3.Kentleşme ve Kent Bahçeciliği İlişkisi

Dünya’daki örnekleri incelenmeye çalışıldığında ilk kentler kurulduğundan bu yana bahçecilik faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir. Kent bahçeleri günümüzde geçmişteki anlamlarından farklı anlamlar da taşır. Geçmişte bahçeler yaşam alanlarının, evlerin çok yakınındayken günümüzde yiyecekler çok uzaklardan bulunduğumuz yerlere getirilmektedir. Kamyonlar, tırlar her gün şehirlere yiyecek taşımaktadır. Üstelik sadece bir şehirden başka bir şehre gelen tarım ürünleri değil; başka ülkelerden veya başka bir kıtadan gelen ürünler de söz konusudur. Ancak bu durum küresel iklim değişikliğini de tetiklemektedir. Uzak mesafelerden getirilen meyvelerin ve sebzelerin bozulmaması için saklandığı soğuk hava depolarında yüksek boyutlarda elektrik enerjisi harcanmaktadır. Oysa yaşam alanlarının veya evlerin yakınlarında yetiştirilen meyve ağaçları veya ekilen sebze bahçeleri böyle bir enerji harcanmasına ihtiyaç duymadan yiyecek sağlamaktadır (Bahçeci, 2012).

Tarımsal üretim alanlarının kente uzaklığında ekonomik etkilerinin yanı sıra ekolojik etkileri de söz konusudur. Her gün kara, hava veya deniz yolu ile farklı yerlere taşınan yiyeceklerin doğaya verdiği zarar uzun vadede daha çok görünecektir. Bahçecilik ve tarımsal üretim belli başlı noktalarda birbirinden farklılaşmaktadır. Tarımsal üretimde yaşam için

gerekli yiyeceklerin ve ürünlerin yetiştirilmesi ön plandayken bahçecilikte estetik gibi faktörler de söz konusudur. Bahçelerde çiçeklerin ekilmesi, estetik gibi unsurlar taşıması bahçeciliğin kültürel yapının bir parçası olmasına da katkı sağlamaktadır. Bahçeler özellikle bulunduğu kültüre dair bilgiler taşır (Bahçeci, 2012).

Bahçeler, kentleşmenin artmasıyla birlikte insanın doğayla ilişkisini sürdürebildiği alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahçeler; insanların doğa ile ilişkisini sürdürdükleri mekanlardır. Kırsal hayatın doğal bir parçası olan bahçeler kentlerde de mesire alanı, dinlenme yeri olması gibi özellikleri ile kamusal mekân işlevi görmektedir. Bahçe ve bahçe kültürünü koruyan kentler bulunduğu gibi yeşil alanlarını koruyamayan kentlerde insanlar kent bahçeleri, hobi bahçeleri gibi geleneksel bahçe kültürünün yaşatıldığı alanlar oluşturarak bu ihtiyacı ve eksikliği gidermeye çalışmaktadır (Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürl Peyzajı Alan Yönetimi Planı, 2014).

Tarım denince akla ilk olarak kırsal bölgeler gelse de tarih boyunca kentlerde de tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmiştir. İlk zamanlarda tarımsal faaliyetler yerleşilen alanların yakınlarında yapılmıştır. Özellikle sanayi devrimine kadar ulaşım gibi yetersizliklerden dolayı tarımsal faaliyetler yerleşim yerlerine yakın yapılırken sanayi devrimi ve ulaşımın gelişmesiyle birlikte kent ve tarım arasındaki bağlantı kesilmeye başlamıştır. Sanayi devrimi öncesine kadar tarımsal faaliyetler kentlilerin ihtiyaçlarını gidermek için yapılırken zamanla daha çok pazarlama amacıyla kullanılmıştır. Böylece kent tanımı değişmiş; kentler tarım dışı faaliyetlerin yapıldığı tüketim odaklı mekanlar olarak görülmeye başlamıştır (Ercoşkun 2007; Solduk 2010 akt., Ertürk ve Yıldırım, 2019).

3.3.1. Kent bahçeciliği örnekleri

Dünya'nın pek çok yerinde kent bahçeciliği örnekleri bulunmaktadır. Nitekim, Almanya Bamberg'deki Tarihi Kent Bostanları, Avusturya'da bulunan Wachau Kültürel Peyzaj alanı, Filipinlerdeki Sıradağlar Pirinç Teras Alanı, Afganistan'da bulunan Bamiyan Vadisi, Portekiz'deki Alto Douro Şarap Bölgesi, Fransa'da Saint-Emilion Yargı Yetkisi Alanı, İsviçre'nin Lavaux bölgesinde bulunan Bağ Terasları ve Papua Yeni Gine'deki Kuk Tarım ve Arkeolojik Sit Alanı Dünya'da kentsel tarım uygulamalarının görüldüğü yerlerdendir. Bu kent tarım alanları içerisinde Bamberg'teki Tarihi Kent Bostanları, Wachau Kültürel Peyzajı ve Filipinler'deki Sıradağlar Pirinç Teras Alanı örnekleri Hevsel Bahçeleri gibi kültürel miras

alanı özelliği göstermektedir. Bu kentsel tarım alanlarının kültürel miras özellikleri bakımından yapı-bostan birlikteliği, özgün arazi kullanımı, geleneksel tarım pratiklerinin devam ediyor olması, sulak alan birlikteliği gibi kentsel tarıma dair ortak özellikleri dikkat çekmektedir. Almanya’da bulunan Bamberg Kültürel Peyzaj Alanı, kent içerisinde geleneksel yöntemlerle üretimin yapıldığı ve tarımsal üretimin halen devam ettiği bir örnektir. Filipinler’deki Sıra Dağlar Pirinç Teras Alanı yüksek yamaçlarda geleneksel yöntemlerle tarımsal üretimin devam etmesi ile miras listesine eklenmesinde etkili olmuştur. Wachau Kültürel Peyzaj alanı ise Tuna Nehri’nin hemen kıyısında bulunan ve şaraplık üzümlerin üretildiği, Roma döneminde inşaa edilen kale ve mimarisiyle tarımsal faaliyetlere devam etmektedir. Wachau Kültürel Peyzaj Alanı; doğal yapısı, tarihi yerleşimi, bahçeleri, Tuna nehri ve ormanlarıyla ilişkisi bakımından Hevsel Bahçeleri’nin Dicle Nehri kıyısındaki konumu, ekolojik yapısı, kale ve mimarisi ve kentle kurduğu ilişkisi bakımından benzerlik göstermektedir (Aydoğdu, 2022).

İstanbul’da bulunan ve tarihi milattan sonra 5. Yüzyıla dayanan Yedikule Bostanları, milattan sonra 16. yüzyıla dayanan Piyale Paşa Bostanı ve milattan sonra 17. yüzyıla dayanan Kuzguncuk Bostanı günümüzde hala varlığını sürdüren kültürel bostanlardır. Bu bostanlar sur, cami ve kilise gibi yapılarla birlikte tasarlanmış tarımsal faaliyetlerin halen devam ettiği ve kent içinde bulunan tarihi bostanlardır (Aydoğdu, 2022).

Dicle Vadisi ile çevrili olan ve Diyarbakır Surları ile bütünleşen Hevsel Bahçeleri de kent bahçeciliğinin önemli bir örneğidir. Sekiz bin yıllık geçmişi ile otuzdan fazla uygarlığa ait izler taşıyan Hevsel Bahçeleri tarımsal, tarihî ve kültürel anlamda özgün değere sahip halkın kullanımına açık bir alan olma özelliği taşımaktadır (Karademir, 2021).

3.3.2. Kent bahçeciliğinin kentleşmeye etkileri

Araştırmalar kent bahçeciliğinin kentleşmeye önemli derecede etkileri olduğunu göstermektedir (Kemeç, 2024). Ekolojik tahribatlar sonucu Dünya’da oluşan iklim sorunu ile birlikte bazı değişikliklerin yapılması zorunlu hale gelmiştir.

Avusturya’da bulunan Wachau vadisi iklim değişikliğe ile ilgili zorluklarla karşı karşıyadır ve bu durum doğal kültürel miras örneği olan Wachau Kültürel Peyzaj Alanının sürdürülebilir çalışmalarla korunması gerektiğini göstermektedir. Wachau Kültürel Peyzaj Alanı, Tuna Nehri ve vadisinden oluşur. Aralık 2000’de UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne “Wachau Kültürel Peyzaj Alanı” olarak alınmıştır. Tarih öncesine uzanan geçmişi ile

manastırlar, kaleler gibi mimari yapıları ile kentsel planlamanın da önemli bir örneğini oluşturmaktadır (Canesi ve ark., 2024).

Almanya Bamberg tarihi kent bostanları gıda üretiminin sadece kırsalda değil kentlerde de yapıldığını göstermesi açısından önemlidir. Kent bahçeciliğinin hem miras hem de kentteki uygulamalarının insanlar için sürdürülebilir yerler ve yaşam biçimleri yaratmaya yönelik bir kaynak olarak değerlendirilmesi açısından önemli bir örnektir (Oevermann ve ark., 2023).

Filipinler'deki Luzon adasında Cordilera Central olarak bilinen sıradağlar yaklaşık 3000 metre yüksekliğe ve 300 km genişliğe sahiptir. Bu sıradağlar Cagayan nehri ile verimli vadileri oluşturur. Cordilera Central, geçmişte beş ilden oluşan bir dağ eyaleti olarak varlığını sürdürmüştür. Günümüzde ise bu alt iller farklı eyaletler olarak varlığını sürdürmektedir. Bu dik yamaçlarda ıslak pirinç üretimi yapılmaktadır (Reid, 1994).

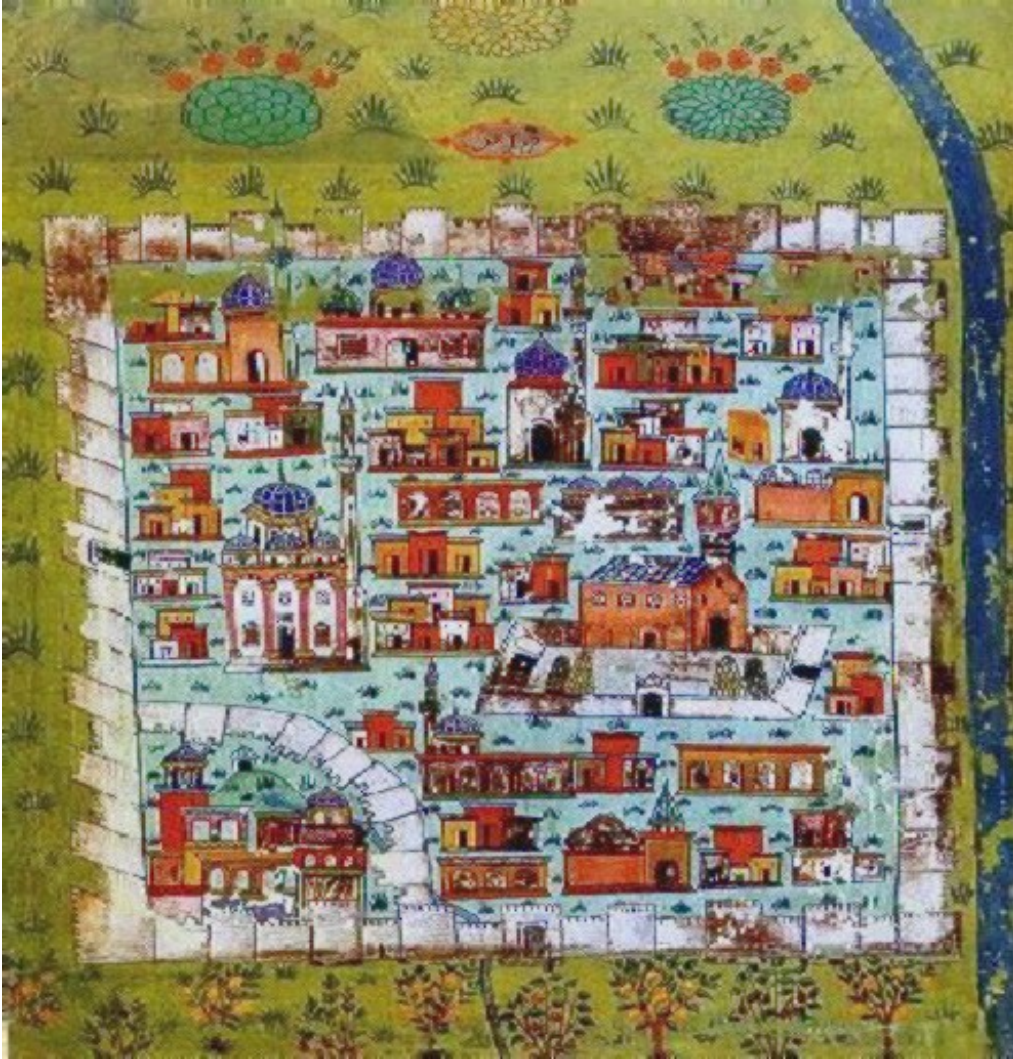
Hevsel Bahçeleri de tıpkı Bamberg Tarihi Kent Bostanları, Wachau Kültürel Peyzaj Alanı ve Filipinler Pirinç Terası Alanları gibi kültürel miras kapsamındaki peyzaj alanlarından. Bu merkezlerin ortak özelliği tarımsal faaliyetler ile birlikte kentleşmenin de gelişim göstermesidir. Hevsel Bahçeleri hem sekiz bin yıl gibi köklü bir tarihe sahiptir, hem doğal bir tarımsal üretim alanıdır ve de hem de kentle birlikte varlığını sürdürmektedir. Dünya'da nüfus arttıkça doğal kaynakların azalması ve gıda fiyatlarında yaşanan artış hızlı kentleşmenin yaşandığı alanlarda daha fazla görülmektedir. Yeterli ve güvenilir gıdaya erişim konusunda ortaya çıkan sorunlar hızlı kentleşmenin olduğu alanlarda artmaktadır (Dölekoğlu ve Gün, 2021).

Artan nüfus ve hızlı kentleşme, kentlerin sürdürülebilirliğine ilişkin kaygıları artırmaktadır. İnsanlar doğayla bağlantı kurmanın ve yiyeceklerini kentlerde yetiştirmenin yollarını aradıkça kent bahçeciliği de yaygınlaşmaktadır (Kemeç, 2024).

Kent bahçelerinin ortak özellikleri kentlilerin doğa ile ilişkisini koparmadan kent yaşamına uyum sağlamalarına yardımcı olmaktır. Bahçelerin bulunduğu alanlar, kentliler arasında ortak ve daha kaliteli bir yaşamı teşvik etmektedir. Kent bahçeleri doğanın bereketli ve yapıcı gücünün ötesinde paylaşım ve ortak yaşama dair iyi insan ilişkileri ve deneyimleri sağladığından, demokrasiyi geliştirme potansiyeline sahiptir (Şolt ve Heinz 2017'den akt., Kemeç, 2024).

4. HEVSEL BAHÇELERİ'NİN KENT BAHÇECİLİĞİ KAPSAMINDA DİYARBAKIR'IN KENTLEŞMESİNE ETKİLERİ

Diyarbakır kentinin doğal ve kültürel zenginliğinde Dicle Nehri ve getirdiği bereketli topraklar ve bununla birlikte gelişen bahçecilik ve tarım faaliyetleri etkili olmaktadır. Hevsel Bahçeleri tarihî, ekonomik, siyasal, kültürel pek çok açıdan Diyarbakır kentinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Görsel 1. Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri'ni gösteren minyatür (Mtrakçı Nasuh, 1533-1536)

Tarih boyunca yaşam alanlarının seçimi çeşitli önceliklere göre belirlenmiştir. Su, yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının daha kolay temin edilebildiği alanlar yerleşme açısından daha çok tercih edilmiştir. Diyarbakır kenti yiyecek, su ve barınma ihtiyaçlarını karşılayabilecek imkanlara sahip olmuştur. Dicle nehri kentin önemli su kaynağı iken Hevsel Bahçeleri de yiyecek açısından önemli bir kaynak olmuştur. İnsan nüfusu arttıkça dayanışma ihtiyacı artmış; önce köyler daha sonra da kentler ortaya çıkmıştır (Yaz, 2022).

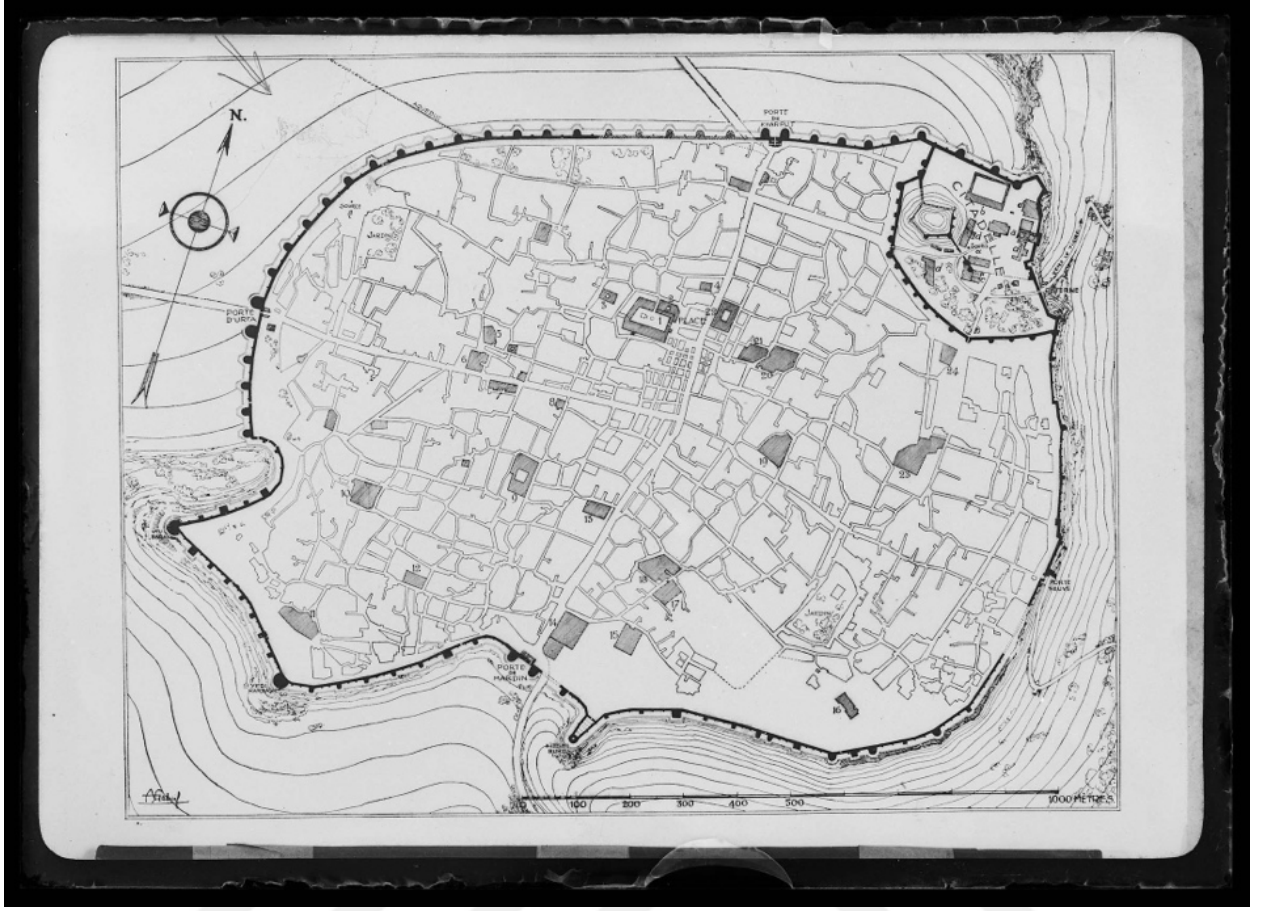
Hevsel Bahçeleri'nde yaklaşık elli aile tarımsal üretim gerçekleştirmektedir. Diyarbakır kentinin önemli bir yeşil alanı ve besin kaynağıdır. Hevsel Bahçeleri turizm açısından doğal bir potansiyel oluşturmaktadır. Suriçi ile komşu konumda bulunan Hevsel Bahçeleri, kentin besin ihtiyacının karşılandığı sebze ve meyve tarımı yanı sıra karpuzların yetiştirilmesinde kullanılan güvercin gübrelerinin üretilmesinde de rol oynamaktadır (Tunçer, 2024).

Hevsel Bahçeleri, insanların sosyalleştiği kamusal bir alan niteliğindedir. İnşaatların Diyarbakır kentinde de yaygınlaşması ile oluşan ekonomik ve kültürel değişikliklere karşın Hevsel Bahçeleri kendi özgünlüğünü korumakta ısrar eden politik bir alan olarak ortaya çıkmaktadır (Seydaoğlu, 2019).

4.1.Diyarbakır Kenti ve Hevsel Bahçeleri'nin Konumu

Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Diyarbakır Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş, Mardin, Urfa, Batman ve Adıyaman illeriyle çevrenmiştir. Tarihte Amid, Amida, Diyarbekir gibi isimlerle anılan Diyarbakır kenti yedi bin beş yüz yıllık bir geçmişe sahiptir (Çelik, 2008).

Diyarbakır kentinin ilk olarak nerede ve ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmese de ortak fikir “Viran Tepe” adı verilen yerde kurulduğudur. Günümüzde “İç Kale” olarak adlandırılan “Viran Tepe” kent-kale için topografya açısından uygundur. “Viran Tepe”nin çevresi zamanla surlarla çevrilir. Oluşan bu kent-kale zamanla farklı uygarlıkların yaşadığı önemli bir yere dönüşür. Kent geliştikçe bugün “İç Kale” olarak adlandırdığımız “Viran Tepe” dışına da surlar yapılır. MS 349 yılında Doğu Roma İmparatoru II. Konstantin döneminde kentin çevresi büyük oranda surlarla çevrilir (Tuncer, 2015).

Görsel 2. Diyarbakır şehir planı (Albert Gabriel, 1932)

Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeye “Mezopotamya” denilmektedir. Pek çok önemli uygarlık tarih boyunca Mezopotamya’da yer almıştır. Sümerler, Akadlar, Babilliler, Asurlular bu medeniyetlerin birkaçıdır. Türkiye’nin güneydoğusu da Kuzey Mezopotamya denilen bölge içerisinde bulunur. Diyarbakır da Mezopotamya’nın önemli kentlerinden biridir. Diyarbakır Kuzey Mezopotamya ve Yukarı Dicle havzası içerisinde yer alır. Diyarbakır’ın en eski yerleşim yeri İç Kale’de bulunan Amida Höyük’tür. (Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Alan Yönetimi Planı, 2014)

Farklı kaynaklarda “Viran Tepe” veya “Amida Höyük” olarak anılan İç Kale’de bulunan bölge Diyarbakır kentinin kurulduğu ilk yer olarak değerlendirilmektedir.

Diyarbakır kenti jeopolitik konumu dolayısıyla birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Pers, Roma, Sasaniler ve Bizans dönemlerinde merkezi konumda bulunmuştur. Diyarbakır kentinin ilk yerleşimi olan Suriçi bölgesinden sur dışına geçiş 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Bu döneme kadar Diyarbakır kentinde yerleşim alanı daha çok Suriçi adı verilen bölge olmuştur (Seren, 2023).

Hevsel Bahçeleri Dicle Vadisi ile çevrelenmiştir. Güneyde On Gözlü Köprü ve Mardin Kapı; doğuda ise Yenikapı’ya kadar yaklaşık on bin dönümdür (Karademir, 2021).

Görsel 3. Diyarbakir yerleşim yeri çevresi (Polat Darçın, 2015)

Görselde de görüldüğü gibi Heysel Bahçeleri Diyarbakir Surları ile yan yana konumdadır ve Dicle Nehri ile çevrelenmiştir.

4.2. Hevsel Bahçeleri'nin Tarihçesi

Bahçe kültürünün önemli olduğu bir coğrafi mekânda bulunan Hevsel Bahçeleri sekiz bin yıldır otuzdan fazla uygarlığa dair izler taşımaktadır. Tarımsal, tarihî ve kültürel olarak halkın kullanımına açık özgün bir değere sahip olan Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı olarak Unesco Kültürel Miras listesine alınmıştır. (Karademir, 2021)

Görsel 4. Hevsel Bahçeleri'nden genel bir görüntü (Sevda Tuğrul, 2024)

Alanın parsel parsel olan yapısı fotoğrafta görülmektedir. Genellikle farklı ailelere ait olan bahçelerde farklı farklı ürünler yetiştirilirken günümüzde ürün çeşitliliği azalmıştır. Endüstriyel amaçlı mısır ekimi yaygın olarak görülmektedir.

Hevsel'e ilk kez M.Ö.9. yüzyılda Asur İmparatorluğu Dönemi'ne ait bir kitabede rastlanmaktadır. Yukarı Dicle'de bulunan aşiretlerden Arami Krallığı'nın olduğu dönemde kenti Asurlular tarafından atanan bir valinin yönettiği ve bu valinin bir süre sonra imparatorluğa karşı ayaklanması sonucu Asur İmparatorluğu'nun kente saldırdığı, bu saldırı sonucu kenti alamadığı ve kentin çevresindeki bahçeleri yağmaladığından bahsedilmektedir (Gümüş, 2015'ten akt., Aydoğdu, 2022).

Milattan önce 800'lü yıllarda Asur kralı Assurnasirpal II kuzeye akınlar düzenlemiştir. Yukarı Dicle Vadisinde yer alan Bit-Zamani Beyliğinin başkenti Amedu'ya da akın düzenlemiştir. Asur saldırısı ile büyük kayıplar veren Amedu'da bahçeler de tahrip edilmiştir. Bahçelerin yok edildiği Asur kayıtlarına da geçirilmiştir. Ancak bu tahribata rağmen Dicle Nehri'nin kenarındaki Hevsel Bahçeleri'nin bir kısmı bitkiler, insanlar ve diğer canlılar için doğal bir yaşam alanı oluşturmuştur (Soyukaya, 2015).

Diyarbakır kenti ve Hevsel Bahçeleri'nin tarihsel gelişimi paralel olarak değerlendirilmektedir. Diyarbakır'ın ne zaman kurulduğuna dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte Subarru, Hitit, Mitani, Arami, Asur, Urartu, İskit, Med, Pers, Helen, Part ve Roma'nın egemenliğine girdiği belirtilmektedir. Tarihi kaynaklara göre Halife Ömer döneminde Diyarbakır kuşatılmış ancak beş ay boyunca Hevsel'den Surlara geçiş sağlanamamıştır. Bunun üzerine halkın İç Kale'deki Sur duvarlarından Hevsel'e geçiş için kullandığı gizli geçitleri fark eden bir kısım askerin kente girdiği aktarılmaktadır. Daha sonra Anadolu Selçukluları Diyarbakır kentinin merkezi olan ve Amid olarak adlandırılan bölgeyi fethetmiştir. Hevsel Bahçeleri'nin eski adı olan Evsel'e tarihi kaynaklarda ilk kez Anadolu Selçukluları döneminde rastlanmaktadır. Osmanlı döneminde Diyarbakır kentinde özellikle ticaret önem kazanmıştır. İpeğin Diyarbakır'da önemli bir ticari ürün olması ve Hevsel Bahçeleri'nde üretilmesi Diyarbakır'ın önemli bir ticari durak olmasını sağlamıştır (Aydoğdu, 2022).

4.3.Hevsel Bahçeleri'nin Kültürel Miras Yönünden Genel Görünümü

Bir toplumun tarih boyunca geliştirdiği maddi ve manevi değerler o toplumun kültürel mirasını oluşturur. (Ocak ve ark., 2017). Bu kültürel miras öğeleri tarih boyunca farklı kültürlerin etkisiyle oluşmaktadır. Bir bölgede yaşayan farklı kültürler o bölgenin maddi ve manevi kültür öğelerine katkı sağlamaktadır. Kültürel miras öğelerinin korunması sadece o toplumun değil bütün insanlığın sorumluluğundadır.

Kentlerin büyüüp gelişmesinde ekonomik faaliyetler ve özellikle tarımsal faaliyetler oldukça önemlidir (Doğan, 2009).

Hevsel Bahçeleri de binlerce yıllık geçmişi ile Diyarbakır kentinin besin ihtiyacını karşılamıştır (Aydoğdu, 2022). Hevsel Bahçelerinde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler ile birlikte Diyarbakır kentinde ekonomik, mimari, doğal ve kültürel unsurların bir arada gelişimi dikkat çekmektedir.

Hevsel Bahçeleri'ne ait özgünlükler mevcuttur. Bunlar; değirmenler, nehirde taşımacılık için kullanılan kelekler, nehir kıyısında özellikle serinlemek için kurulan hülleler, sulamada kullanılan arklar, su kapanları ve tarımsal üretimde faydalanılan hayvanlardan oluşmaktadır. Diyarbakır karpuzu, boranhaneler, kelekler, değirmenler ile Hevsel Bahçeleri sadece tarımsal üretim alanı değil, kültüre katkısı olan bir alandır (Cesur ve Ayalp, 2023).

Görsel 5. Hevsel Bahçeleri'nden tarihi On Gözlü Köprü (Sevda Tuğrul, 2021)

Hevsel Bahçeleri hemen yanında bulunan Diyarbakır surları ile bağlantı halindedir. Kentle bağlantıyı sağlayan en önemli mimari yapılardan biri On Gözlü Köprü'dür. Köprü'nün hangi dönemde yapıldığı tam olarak bilinmese de antik dönemde de yerinde bir köprü olduğu fikri mevcuttur. On Gözlü Köprü'nün bilinen yapımı 1065-1067 yılları arasında Mervaniler dönemidir. Köprü üzerinde insanlar davul zurna eşliğinde oyunlar oynamakta, dilek fenerleri ve uçurtma uçurmaktadır. Ayrıca halk Hıdırallez'de gül ağacının altına yazıp çizip belirttikleri dilekleri ertesi gün On Gözlü Köprü üzerinden nehre bırakmaktadırlar (Demir, 2021).

Yunan Tarihçi Heredot "Mısır, Nil'in hediyesidir." sözü ile Nil nehrinin Mısır uygarlığının oluşmasındaki etkisine dikkat çekmiştir. Nil nehrinin beslediği verimli topraklar ile gelişen tarım, Mısır uygarlığının da gelişmesini sağlamıştır. Nil nehrinin taşkın zamanlarının belirlenmeye çalışılması ile güneş takvimi Mısırlılar tarafından ilk kez kullanılmıştır. Tarım faaliyetleri kültürel gelişmelere de zemin hazırlamıştır (Şafak, 2022).

İki nehir arasındaki bölge anlamına gelen ve Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölge olan Mezopotamya; Sümerler, Akadlar, Babilliler gibi uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır (Özmen, Z. 2022). İlk olarak nehir çevresinde tarım yapılması ile insanlar bir arada yaşamaya başlamış ve insanlık için önemli olan buluşlar gerçekleştirilmiştir. Şehirler kurulmuş, şehirlerde bahçeler yapılmış, yazı bulunmuş ve mimari yapılar ortaya çıkmıştır. İnsanlığın temel ekonomik faaliyeti olan tarım; kültürlerin gelişmesini sağlamıştır (Erbay, 2013).

Bahçe kavramı özellikle Mezopotamya'da bulunan anlatılarda ve mitolojilerde yer alıp kültürel ve tarihsel olarak önem taşımaktadır. Tevrat'ta bahsedilen ve Aden olarak isimlendirilen Cennet tasviri dünyevi özellik taşır. Efsaneye göre Aden'den doğan ırmak dört kola ayrılır. İlk ırmağın adı Pışon, ikincisi Gihon, üçüncüsü Dicle Nehri ve dördüncüsü ise Fırat Nehridir. Tevrat'ta Yaratılış Efsanesi'nde bahsedilen cennet bahçesinin dört kaynağından ikisi gerçekten var olan Dicle ve Fırat Nehirleridir. Pışon ve Gihon olarak adlandırılan nehirlerin ise Nil ve İndus nehirleri olabileceği düşünülmektedir (Tanrıkulu, 2023). Tevrat'taki bahçe tasvirinin dünyevi özellikleri ile Dicle Nehri'nin beslediği Hevsel Bahçeleri'nin cennet bahçesi olabileceği fikri ortaya çıkmıştır (Soyukaya, 2015).

Görsel 6. Hevsel Bahçeleri ve Dicle Nehri'nin birleştiği bir alan (Sevda Tuğrul, 2021)

Dicle Nehri'nden beslenen Hevsel Bahçeleri doğal güzellikleri ile dikkat çekmektedir. Cennet Bahçesi efsanesinde bahsedilen bölgenin Hevsel Bahçeleri olabileceği fikrinin doğruluğu bilinmese de bahçelerin doğal özellikleri oldukça dikkat çekmektedir.

Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Derneği, Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde yazdığı üzere Hevsel Bahçeleri'nde bir karnaval yapıldığından bahsetmiştir. İlkbahar'da Dicle Nehri'nin yoğun akışının azaldığı dönemde hemen hemen tüm halkın bahçelere, su kenarına çadırlarını kurup yılın yedi ayını burada geçirdiklerinden bahsetmektedir. Havaaların da ısındığı bu dönemde halk; kavun, karpuz, sebzeler ve çiçekler ekmişlerdir. Bu süre boyunca özellikle geceleri halk, nehir kenarında şenlikler düzenlemiştir. Bu şenliklerin başında “çayda çıra” oyununa benzetilen mumların, fenerlerin, meşalelerin, kandillerin yakıldığı eğlenceler gelmektedir. Benzer şekilde yakın döneme kadar kavun ve karpuz kabuklarının içinde ateş yakılarak Dicle Nehri'ne bırakıldığından bahsedilmektedir (URL-7, 2024).

Diyarbakır kentinin kurulduğu tarihten günümüze var olan Hevsel Bahçeleri, Diyarbakır ile Dicle Nehri arasında önemli bir yeşil alandır. Kentin sebze ve meyve ihtiyacını karşılayan Hevsel Bahçeleri yalnızca bir tarımsal alan değil ayrıca bir mesire yeridir. Hevsel Bahçeleri gündelik yaşamın ve somut olmayan kültürel mirasın yaşatılmasında da önemli bir role sahiptir (Cesur ve Ayalp, 2023).

Dünya'nın yedi harikasından biri olarak kabul edilen ancak günümüzde kalıntıları bulunmayan Babil Asma Bahçeleri Mezopotamya kültüründeki bahçelerin önemine bir örnektir. Babil Asma Bahçeleri'nin gerçekten var olup olmadığı bilinmese de saraya özgü, mimari bir alan olarak tasvir edildiği bilinmektedir. En önemli özelliklerinden biri sulama sistemidir. Oysa Hevsel Bahçeleri saraya ait değildir. Halkın kullanımına açık mevsimlere ve ihtiyaçlara göre kullanılıp şekillendirilen bahçelerdir (Soyukaya, 2015).

Hevsel Bahçeleri, aristokrasiye veya soylu sınıfa ait değildir. Her zaman halkın kullanımına açık sivil bir bahçe olarak tarımsal, kültürel ve tarihi olarak özgün bir yerdir. Bahçeler günümüzde şehir toplumlarında doğayla ilişkilerin sürdürülebildiği, her şeyin doğal olduğu sığınma mekânları olarak büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bahçeler, mesire, eğlenme ve dinlenme yeri olarak kamusal bir mekan olmuştur (Gümüş, 2015'ten akt., Karademir, 2021).

Diken'in 2018'de Musa Tutka ile görüşmesinden aktardığına göre Hevsel Bahçeleri Diyarbakır'ın Mardin Kapı bölgesinde yer almaktadır. Bahçelerin hemen hemen hepsinin ismi vardır. Çoğunlukla bahçe sahiplerinin ve yetiştirdikleri ürünlerin isimleriyle anılmıştır. Örneğin Zaza Abdo'ların Cinali Dutluğu, Hacı Kambur Bahçeleri ve daha niceleri Hevsel Bahçeleri'nin bazı bölümlerinin isimlerindendir. Bahçelerde çoğunlukla meyve ağaçları bulunmaktadır. Fındık ağaçları da bahçelerde yer almıştır. Geçmişte Hevsel Bahçeleri daha aktif olarak kullanılırken günümüzde Hevsel'de bahçecilik yeterince yapılmamaktadır (Diken, 2018).

Görsel 7. Hevsel Bahçeleri’nde kavak ağaçları (Sevda Tuğrul, 2024)

Hevsel Bahçeleri’nde sık söğüt ve kavak ağaçları bulunur. Bu sebeple kerestecilik yapılmaktadır. Hevsel Bahçeleri, endemik bitki ve hayvan türlerinin yaşadığı biyolojik çeşitliliğin yoğun olduğu bir mekandır. Kuşların göç güzergahında yer almaktadır. Hevsel’de yaşayan yüz seksenin üzerinde kuş türü belirlenmiştir. Ayrıca yılan, kirpi, sansar, yaban domuzu, kızıl tilki, ipek böceği ve genel olarak Dicle ve Fırat nehirlerinde yaşayan yumuşak kabuklu Fırat kaplumbağası bulunmaktadır. Bahçelerde coğrafi işaretli Diyarbakır karpuzu, pamuk, pirinç, soğan, mercimek, kavun, maydanoz, roka, reyhan gibi meyve ve sebzeler ve çeşitli çiçekler yetiştirilmektedir. Hevsel Bahçeleri gündelik yaşamıyla, güvercinleri ve boranhaneleri ile önemli bir kültürel mekân olmuştur (Karademir, 2021).

4.4.Hevsel Bahçeleri’nin Diyarbakır Kent Yaşamıyla İlişkisi

Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri birbirini tamamlayan iki unsur olarak Unesco Dünya Kültür Mirası Listesinde yer almıştır. Hevsel Bahçeleri’nde gerçekleştirilen üretim ve binlerce yıl boyunca insanların bu bahçeleri aktif olarak kullanması dolayısıyla Diyarbakır kenti

önemli bir yaşam merkezine dönüşmüştür. Otuzdan fazla uygarlığa ait izler taşıyan Hevsel Bahçeleri, Diyarbakır kentinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Diyarbakır kenti ilk olarak İç Kale olarak adlandırılan Suriçi bölgesinde ortaya çıkmıştır. Günümüzde mimari yapıları, farklı dinlere ait ibadethaneleri ile Suriçi bölgesi hemen yanı başında bulunan Hevsel Bahçeleri ile birlikte önemli bir kültürel miras alanıdır.

Diyarbakır Miras Alanları iki ana bileşenden oluşmaktadır. Bunlardan biri Diyarbakır Surları diğeri ise Hevsel Bahçeleri'dir (Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj alan Yönetimi, 2014).

Hevsel Bahçeleri köklü tarihî ve doğal kaynakları ile kent içinde varlığını sürdürmektedir (Dölekoğlu ve Gün, 2021). Kentsel tarım alanlarından olan Hevsel Bahçeleri'nde çeşitli kültürel miras unsurları gelişmiştir. Bunlar aşefçilik, güvercin besleyiciliği, ipekçilik gibi doğal ve somut unsurlar ile bir arada yaşam ve eğlence kültürüne dair somut olmayan unsurlar ve mimari yapılar gibi somut unsurları kapsamaktadır.

4.5.Geçim Kaynakları Yönünden

Diyarbakır kentini besleyen Hevsel Bahçeleri kentin gelişimine sağladığı katkı tarım ve hayvancılığın yanı sıra farklı ekonomik faaliyetlerin şekillenmesine de etki etmiştir. Bu başlıkta incelenen Aşefçilik özellikle kadın emeğinin uzun yıllar bahçelerdeki etkisine önemli bir örnek teşkil etmektedir. Boranhane adı verilen güvercin evleri ise Hevsel Bahçeleri'nde gerçekleştirilen tarımsal üretimin diğer canlılarla ve ekonomik faaliyetlerle olan ilişkisine örnektir. Yine ipekböcekçiliği geçmişte Hevsel'de gerçekleştirilen ekonomik faaliyetlerden biridir. Yirminci yüzyıl ortalarına kadar devam eden ve nehirde ticari taşımacılığın yapıldığı kelekçilik ise özellikle Hevsel'de yetişen kavak ağaçlarından üretilen basit salları olması yönüyle dikkat çekmektedir. Gücünü Dicle Nehri'nin sularından alan ve Hevsel'de kurulan değirmenler ise Hevsel'in kendi ekosistemi içinde önemli bir yere sahiptir.

Görsel 8. Hevsel Bahçeleri’nde hayvancılık (Sevda Tuğrul, 2024)

Keçi ve sığır otlatıcılığı da Hevsel ’de varlığını sürdürmektedir. Arka planda görülen Diyarbakır Surları, Hevsel Bahçeleri ile kentin iç içe gelişimini göstermektedir. Çobanlar özellikle hasat sonrası bahçelerde hayvanları otlatmaktadır.

4.5.1. Aşefçilik yönünden

Görsel 9. Hevsel Bahçeleri’nde hasat sonrası toplayıcılık yapan aşefçi (Sevda Tuğrul, 2024)

Aşef yabani otları temizleme işidir. Aşefçi adı verilen Hevsel Bahçelerinde çalışan kadınlar bulunmaktadır. Aşefçiler bahçelerde daha çok yabancı otları temizlerdi. Bahçe sahipleri genel olarak akşam iş bitiminde aşefçilere yevmiyeleri ile birlikte o güne ait mahsulden de verirlerdi. Onlar da kendilerine verilen bu mahsulü isterlerse satabilirlerdi. Bugün dahi Diyarbakır’da Melik Ahmet semtinde aşefçi kadınlar sebze ve meyve satmaktadırlar (Diken, 2018).

Aşefçilik hem kadınların üretimdeki önemi hem de kadın emeği açısından oldukça önemlidir. Her ne kadar bahçe sahiplerinin kadınlara günlük yevmiye dışında mahsulden de verdiği belirtilse de kadınların çalışma koşulları oldukça zor ve yevmiyeleri yeterince yüksek değildir. Ayrıca aşefçi kadınlar esas mahsulu değil mahsul çevresinde bulunan otları toplamaktadır. Son yıllarda Hevsel’de mısır gibi endüstriyel ürünlerinin üretiminin artmasıyla birlikte özellikle kadınların mısır çevresinde bulunan otları topladığı görülmektedir.

Görsel 10. Hevsel Bahçeleri'nden topladığı ürünleri pazarda satan aşefçiler (Sevda Tuğrul, 2024)

Aşefçilik azalsa da devam etmektedir. Aşefçiler, Hevsel Bahçeleri'nden topladıkları otları günümüzde Hevsel Bahçeleri'nin güney ucu olan ve Suriçi'ne açılan Mardin Kapı bölgesinde perşembe günleri kurulan tezgahlarda satmaktadırlar.

4.5.2. Boranhaneler yönünden

Hevsel Bahçeleri'nde 215 kuş çeşidi olduğu bilinmektedir ve Hevsel Bahçeleri kuş cenneti olarak da adlandırılmaktadır (URL-8, 2024). Bu kuş türleri içinde güvercinler özel bir yere sahiptir.

Güvercinler evrensel olarak barışı simgelemesinin yanı sıra tarih boyunca tanrıçalık gibi çeşitli kutsallıklar da atfedilen canlılardandır. Anadolu'da da güvercinler oldukça önem taşımaktadır. Güvercin besleyiciliği Anadolu'da yaygındır. Tarihî binaların dışına eklenen güvercin evleri de Anadolu'daki güvercin besleyiciliğinin göstergelerindendir. Güvercin gübresi bağ ve bahçelerden lezzetli ürün elde edebilmek için kullanılan değerli bir gübre çeşididir. Özellikle Diyarbakır ve Kapadokya'da güvercin gübreleri üretilmektedir. Diyarbakır'da güvercin gübresi üretilen yerlere “boranhane” adı verilmektedir. “Boran” yabani güvercinlere Diyarbakır'da verilen isimdir (Bekleyen, 2007).

Büyüklüğü ve lezzetiyle ünlü Diyarbakır karpuzu Hevsel Bahçeleri'nde yetiştirilen ürünlerdendir. Hevsel'in kentin doğasına bir katkısı da güvercinler için bir yaşam alanı olmasıdır. Boranhane denilen güvercinliklerden elde edilen gübreler ile büyüklüğü ve lezzeti ile ünlü Diyarbakır karpuzu yetiştirilmektedir. Diyarbakır karpuzu Hevsel Bahçeleri'nde yetiştirilen başat ürünlerdendir (Diken, 2018).

Diyarbakır'ın önemli sembollerinden olan Diyarbakır karpuzu geleneksel yöntemlerle yetiştirilmektedir. Diyarbakır karpuzu yabani bir güvercin olan boran güvercininin gübresi ile yetiştirilmektedir. Koğa denilen güvercin gübresi dünyada da talep edilen değerli gübrelerdendir. Ancak özellikle sunî gübrelerin kullanılması ile boran gübreleri ve boranhaneler Hevsel Bahçeleri'nin kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalan özgün değerlerinden biri durumuna gelmiştir (Cesur ve Ayalp, 2023).

Görsel 11. Boranhaneler/güvercin evleri (Sevda Tuğrul, 2024)

Mevcut durumda boranhaneler kullanılamaz durumunda. Karaçalı (Tilalo) bölgesinde gerçekleştirilen görüşmelerde sadece bir adet boranhanenin kullanılmaya devam ettiği belirtilmiştir. Diğer boranhaneler hasar görmüş ve kullanılamaz durumdadır.

Diyarbakır'ın özellikle Karaçalı (Tilalo) bölgesinde yer alan boranhaneler yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Özellikle mimari yapıları ile Diyarbakır'a özgü olan boranhanelerin korunması kültürel miras açısından oldukça önemlidir (Bekleyen, 2007).

4.5.3. Kelekçilik yönünden

Görsel 12. Dicle nehri üzerinde kelek taşımacılığı (Albert Gabriel, 1940)

Mezopotamya'yı besleyen Dicle ve Fırat nehirlerinde taşımacılık da yapılmıştır. Dicle nehri üzerinde “kelek” denilen sallarla yapılan taşımacılık ile Diyarbakır-Musul-Bağdat hattında ticari faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Doğa koşullarının belirleyici olduğu kelekçilikte özellikle İlkbaharda karların erimesi ile suları artan Dicle Nehri'nde keleklerle taşımacılık daha çok yapılmaktayken yazın kuraklık nedeniyle nehrin akışında gerçekleşen düşüş sebebiyle taşımacılık daha az yapılmıştır. Geçmiş Asurluların Anadolu ile ticaretine dayandırılan kelekçilik 20. Yüzyıl ortalarına kadar taşımacılıkta kullanılmıştır ancak günümüzde kelekçilik yapılmamaktadır (Zümrüt, 2021).

4.5.4. Değirmenler yönünden

Görsel 13. Hevsel Bahçeleri’nde su değirmeni

Değirmenler, insanlığın doğanın gücünden faydalanmayı öğrendiği toplumun kültürel mirasının önemli somut öğelerindendir. Hem kültürel hem de mimari olarak önemli olan değirmenler de yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadırlar. Su gücü ile çalışan değirmenler zamanla yerini elektrikli değirmenlere bırakmıştır. 20. Yüzyılın başına kadar Diyarbakır’da 28 adet su değirmeni olduğu belirtilirken günümüzde Hevsel Bahçelerinde yedi adet tescil edilmiş değirmen olduğu bilinmektedir. Hevsel Bahçeleri’nde yer alan değirmenlerden beş tanesi Mardin Kapı bölgesinde yer alan Keçi Burcu’nun altında bulunmaktadır. Diğer iki su değirmeninin ise Fiskaya Şelalesinin altında olduğu belirtilmektedir (Zümrüt, 2021).

Değirmenler Hevsel’in karşı kıyısında bulunan tahıl ürünlerinin öğütülmesinde kullanılmaktadır. Burada önemli olan bu değirmenlerin Hevsel’in kentin su sistemiyle yani Dicle Nehri’yle iç içe olduğunu göstermesidir. Hevsel’in UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi’ne girmesinin en önemli sebeplerinden biri de kentin ekosisteminin ana parçalarından biri olmasıdır (Özdemir, 2023).

4.5.5. İpek böcekçiliği yönünden

Dünya’da ipek böcekçiliği çok eskilere dayanmaktadır. Milattan önce 2600’lü yıllarda Çin’de başlayan ipek böcekçiliği milattan önce 200 yılında Batı Asya’ya transfer edilmiştir. Milattan sonra 550’lerden itibaren ise Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu’ya getirilmiştir (Karaesmen, 1950’den akt., Yurtoğlu, 2017).

İpek böceklerinin koza örmek için salgıladıkları parlak ve çok ince ipek tellerinin birleştirilmesi ile ipek ipliği elde edilmektedir. Bu iplik hem yumuşak hem de dayanıklı olması nedeniyle değerli bir dokuma hammaddesi olarak kullanılmaktadır (Güler, 2021).

İpek üretiminin yapıldığı bölgelerde dut ağaçları bulunur. Hevsel Bahçeleri de yoğun dut ağaçları ile ipek üretiminin yapıldığı yerlerden biri olmuştur. Hevsel Bahçeleri Osmanlı döneminde dutluklarla çevriliyken Osmanlı’nın son döneminde özellikle müslüman olmayanların şehirden göç etmesiyle ipekçilik gerilemiştir (Abakay, 2011). Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre Türkiye ipek böceği kozası üretimi toplamda 90 tondur. Bu üretimin %53.32’si yani 48 tonu Diyarbakır’da üretilmektedir (Güler, 2021).

Görsel 14. Hevsel Bahçeleri’nde dut ağacı (Sevda Tuğrul, 2024)

Hevsel Bahçeleri Osmanlı Dönemi’nde sebze ve meyve üretiminin yapıldığı, arazilerin çevresinin dutluklar ile çevrildiği ve ipekçiliğin yapıldığı bir alan iken, Cumhuriyet Dönemi’nde ipekböcekçiliği yapan çoğu müslüman olmayan nüfusun kentten göçmesi ile günümüzde ipekçilik Hevsel Bahçeleri’nde yapılmamaktadır (Abakay, 2011).

4.5.6. Turizm yönünden

Kültürel miras alanlarının korunması turizme olumlu etki yapacağı gibi miras alanlarının zarar görmesi olumsuz etki yapabilmektedir. Bu sebeple miras alanlarının evrensel değerlere ve istisnai niteliklere sahip olma özelliği bakımından korunması oldukça önemlidir.

Miras kavramı UNESCO tarafından geçmişten geleceğe aktarılan kalıt olarak ifade edilmektedir. Kültürel miras ise anıtlar, tarihi mimari yapılar ve alanlardan oluşmaktadır. Diyarbakır kenti de eski bir tarihe sahiptir. Burada farklı kültürler çeşitli izler bırakmışlardır. Diyarbakır surları ve Hevsel Bahçeleri bu tarihi izlerin başında gelmektedir (Çağlar, 2018).

Hem doğal hem tarihî özellikleri ile Hevsel Bahçeleri ve Surlar Diyarbakır kenti için önemli turizm alanlarıdır. Kültürel miras alanlarının zarar görmesi turizm faaliyetlerini olumsuz etkilemektedir. Ancak bunun yanında kültürel ve doğal miras alanlarının turizm amaçlı olarak uygun olmayan imar faaliyetlerine açılması da miras alanlarının zarar görmesine neden olmaktadır.

Bir tarafta kent bahçeleri yok edilirken diğer tarafta kent tarımının yeniden canlandığı günümüzde bahçelerin yok oluşu farklı formlarda devam edebilir. Kentlerde hala varlığını sürdürebilen tarihi bahçeler kültürel miras adına yanlış turistik düzenlemelerle zarar görebilir. Kent bahçelerine zarar veren turistik park veya hobi bahçeleri gibi düzenlemelere neden olabilir (Özdemir, 2023).

Görsel 15. Dicle Nehri kenarında turistik bir tesis (Sevda Tuğrul, 2021)

Hevsel Bahçeleri'nin turizme açılması çalışmalarının bahçelerin tarihine ve doğasına zarar verilmeden yapılması oldukça önemlidir. Bahçelerin dokusuna uygun olmayan yapılar veya turistik faaliyetler alana zarar verebilir. Dicle Nehri çevresinde birkaç alanın küçük çaplı tesis niteliğinde olduğu söylenebilir. Nehrin bahçelerle birleştiği noktada bulunan çay bahçesi tarzındaki tesislerin kurulduğu alanda betonarme yapılar yapıldığı görülmektedir. Ayrıca nehir çevresinden bahçelere yürümek isteyen veya on gözlü köprüden yürüyüş yapmak isteyen bazı insanlar tesislerden gelen müzik seslerinin bahçelerin sahip olduğu kültürel dokuya uygun olmadığını belirtmektedir.

4.6.Mimari Yapılar Yönünden

Görsel 16. Diyarbakır’a özgü delikli ve düz bazalt taşları (Sevda Tuğrul, 2024)

Diyarbakır mimarisinde kullanılan bazalt; sert, sağlam ve siyah renkli volkanik bir taş türüdür. Boşluklu ve daha hafif olan taşlar genellikle duvar ve döşeme kaplaması olarak kullanılırken, boşluksuz ve daha ağır olan taşlar sütun, havuz ve taşıyıcı duvarlarda kullanılmaktadır. Diyarbakır’da bazı duvar ve sütunlarda kalker taşı da kullanılmıştır. Ancak kalker daha zor temin edildiğinden bazalt taşının bir yüzü beyazlaştırılarak kalker görüntüsü verilmeye çalışılmıştır. Siyah bazalt taşının koyu görüntüsünü kırmak adına duvarlara beyaz ders ve nakışlar yapılmıştır (Erginbaş, 1953 ve Subaşı 1991 akt., Direk, 2006).

Görsel 17. Cemil Paşa Konağı duvar nişi ayrıntısı (Sevda Tuğrul, 2024)

Diyarbakır surları ile birbirini besleyen Hevsel Bahçeleri'nin kentin gelişimine sağladığı kültürel ve zanaatsal etkiler mimari yapılar ile görünür olmaktadır. Özellikle sönmüş volkanik dağ olan Karacadağ'dan elde edilen bazalt taşları Diyarbakır'da mimari yapılarda kullanılmıştır. Köprü, kilise, cami, konak gibi pek çok mimari yapı bu taşlarla döşenmiştir. Kenti besleyen Hevsel Bahçeleri ile birlikte Suriçi bölgesinde önemli tarihi yapılar meydana getirilmiştir.

Görsel 18. Cemil Paşa Konağı (Sevda Tuğrul, 2024)

Tarihi bir konak olan Cemil Paşa Konağı Diyarbakır Kent Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Görsel 19. Meryem Ana Kilisesi ve avlusu (Sevda Tuğrul, 2024)

Görsel 20. Ulu Cami ve avlusu (Sevda Tuğrul, 2024)

4.7.Hevsel Bahçeleri’nde Yaşayan Endemik Canlılar Yönünden

Bu bölümde nesli tükenme tehlikesi bulunan Fırat kaplumbağası ile Hevsel’de yaşayan endemik bir tür olan Dicle Güzeli kelebeği incelenmektedir.

4.7.1. Fırat kaplumbağası (*rafetus euphraticus*)

Latince adı *Rafetus Euphraticus* olan yumuşak kabuklu su kaplumbağası Dicle ve Fırat nehirlerinde yaşayan ancak nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan bir canlı türüdür. Özellikle Hevsel Bahçeleri civarından Dicle Nehri boyunca bir gelişim alanı gösteren tür, doğal alanların tahrip edilmesi nedeniyle nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır (Özkan, 2021)

Görsel 21. Fırat Kaplumbağası (Fotoğraf: Murat Biricik)

4.7.2. Dicle Güzeli kelebeği

Hevsel Bahçeleri ılıman iklimi ve bitki örtüsü ile çeşitli canlılara ev sahipliği yapmaktadır. Bu canlılardan biri de 2011 yılında Profesör Doktor Murat Biricik tarafından tespit edilen Dicle Güzeli kelebeğidir. Daha çok tropikal bölgelerde yaşayan bir kelebek türü olan *Junonia Orithya*, Dicle Güzeli olarak Türkiye'nin kelebek listesine eklenmiştir (Ünlü, 2024)

2011 yılı gibi yakın bir tarihte keşfedilen Dicle Güzeli Kelebeği, Hevsel Bahçeleri'nin özel yapısına önemli bir örnektir.

Görsel 22. Dicle Güzeli (Fotoğraf: Murat Biricik)

4.8.Hevsel Bahçeleri'nin UNESCO Kültür Mirası İçerisindeki Mevcut Durumu

4 Temmuz 2015 tarihinde Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Unesco tarafından Dünya miras alanı olarak kabul edilmiştir. Ancak yaklaşık beş ay sonra Aralık 2015'te Suriçi ve Hevsel'de silahlı çatışmalar gerçekleşmiştir. Unesco Dünya Kültür Mirası Listelerinin oluşturulmasında evrensel değerlerin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması ön plandadır. Miras alanının tehlike altında olması durumunda sözleşmeye taraf devletler Unesco'dan destek talebinde bulunabilmektedir (Seren, 2023).

Hevsel Bahçeleri'nin 2015 yılında UNESCO Dünya Kültür Mirası olarak kaydedildiği dönem taşıdığı zellikler, Hevsel Bahçeleri'nin UNESCO Kültür Mirası olarak kaydedilmesine uygundu. Hevsel Bahçeleri'nin doğal yapısı, mevsimlere göre kullanılması ve doğal bir tarımsal üretim alanı olması bahçelerin günümüze kadar var olmasında ve kesintisiz üretim yapılmasında etkili olmuştur. Ancak 2015 yılında Suriçi ve Hevsel Bahçeleri'nde yaşanan olaylar nedeniyle bahçelerde üretim faaliyetleri zarar grmştir (Bayık, 2023).

Görsel 23. Suriçi bölgesinde çatışmalardan zarar görüp yıkılan bir mahalle (Sevda Tuğrul, 2018)

Evrensel değ rlere sahip kültür varlıkları, insanlığın gelişim safhalarındaki ortak başarısını göstermektedir. Bu ortak yaratıcılığın bir devlete veya ulusa ait olduğu iddiası kabul edilemez. Kültür varlıkları insanlığın ortak mirasını oluşturmaktadır. Bütün insanların kültür varlıklarını görme, inceleme ve değerlendirme hakkı vardır (şentürk, 2012).

Ülkelerin Dünya Miras Listesine giren varlıklarının sayısı ile kültür ve turizm alanındaki itibarları arasında paralellik bulunmaktadır. Bu sebeple  lkeler Dünya Mirası Listesi'ne girebilmek için neredeyse yarışır durumdadırlar (Akpınar, 2007'den akt.,  ağlar, 2018).

Kültürel varlıklarının korunmasının amacı kültürel mirasın sürekliliğinin sağlanmasıdır. Koruma bir süreçtir. Bu süreç de yaşamın kendisidir ve insana ait olduğu için de kültürdür. Bu bakımdan koruma kavramı kültürel sürecin bir sonucudur ve tek boyutlu bir yaklaşım olmayıp kentsel yaşamın sürekliliğini sağlayan, ekonomik ve toplumsal süreçleri de kapsamaktadır (şentürk, 2012).

Dünya Miras Listesinde bulunmanın kazandırdığı uluslararası değer devletlere miras olarak kabul edilen alanın korunması konusunda sorumluluklar yüklemektedir. Savaş, silahlı çatışma, doğal afet, kontrolsüz kentleşme gibi sebeplerle tahrip olan miras alanları Unesco Dünya Mirası Komitesi tarafından Tehlike Altındaki Miraslar Listesine kaydedilebilmektedir. Alanın " st n evrensel değer" niteliğinin kaybolması durumunda da tamamen çıkarılabilmektedir. Üstün evrensel değerlerin korunması ve koruma politikalarında ilerleme kaydedilmesi durumunda ise alan tekrar Dünya Miras Listesine alınmaktadır ( ağlar, 2018).

2015 yılında Unesco Dünya Mirası Listesine alınan Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj alanında yine aynı yıl silahlı çatışmalar meydana gelmiştir. UNESCO Dünya Miras Merkezi ve ICOMOS'tan bir heyetin 28 Kasım – 3 Aralık 2022 tarihleri arasında Diyarbakır kentinde yaptığı incelemelerde bölgede önemli değişimler meydana geldiği belirtilmiştir. 2015- 2016 yılları arasında Suriçi'nde ve Hevsel Bahçeleri'nde meydana gelen çatışmalar ve ardından başlayan restorasyon çalışmalarının bölgedeki sosyal ve kentsel dokuyu değiştirdiği belirtilmiştir. şehrin gıda ihtiya ına yanıt veren Hevsel'in bahçe parsellerinin birleştirilerek endüstriyel tarıma açıldığı ve bahçelerin Suriçi'nde yaşayanlarla bağının kaybolmak üzere olduğu belirtilmiştir. Bu açıdan komite alanın üstün evrensel değerlerinin tehdit altında olduğunu belirtmiştir. Unesco Dünya Mirası Komitesi'nin 2023 Ağustos ayında teslim ettiği raporda Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj alanının kültürel, tarihi ve kentsel dokusunun ve bütünlüğünün tehlike altında olduğu tespit edilmiştir. Bu durum

Suudi Arabistan'ın Riyad kentinde düzenlenen Dünya Mirası Komitesinin 45. oturumunda tartışılmıştır. Komite, raporun bulgularını daha ayrıntılı bir şekilde incelemek ve Türkiye'nin yanıt vermesine imkan tanımak için öneriyi bir sonraki oturuma ertelemiştir (Robins, 2023).

4.9. İlgili Literatür

Çalışmada yapılan literatür taraması sonucu Hevsel Bahçeleri üzerine yapılan akademik çalışma sayısının oldukça sınırlı olduğu görülmüştür.

“Hevsel Bahçeleri'nin Kentsel Tarım Alanı Olarak Değerlendirilmesi” adlı çalışmalarında Koç ve Aydoğdu (2023) Hevsel Bahçeleri'nin sorunlarını alanda çalışan çiftçilerin algılarına göre tespiti çalışmışlar. Çalışmada yapılan görüşmelerde elde edilen verilerin analizi sonucu Hevsel Bahçeleri'nin tüm yönleriyle ciddi sorunları ile karşı karşıya olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Karademir'in (2021) çalışmasında Diyarbakır'daki Hevsel bahçeleri kültürel peyzaj alanı mirası hakkında yerel halkın düşüncelerinin tespit edilmesi, destinasyona bakış açılarının analiz edilmesi, yörede yapılacak olan turizm araştırmalarına katkı sağlanması amacıyla yapılmıştır. Diyarbakır'da yerel halkla gerçekleştirilen görüşme sonucu elde edilen veriler doğrultusunda yapılan analiz sonucu; halkın Hevsel bahçelerinin tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı, bahçelerin şehrin turizmine katkısı konusunda olumlu düşünceye sahip oldukları, bahçelerin korunması için yeterince önlem alınmadığını düşündükleri belirlenmiştir. Diyarbakır'da yerel halkın ve diğer paydaşların kültür turizminin bir parçası haline getirilmesi konusunda öneriler sunulmuştur.

“Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı” (2015) isimli çalışmada Soyukaya, Hevsel Bahçeleri'nin tarihsel, kentsel ve kültürel özelliklerine dikkat çekmektedir. Diyarbakır kenti ve Hevsel Bahçeleri'nin coğrafi, tarihsel ve kültürel gelişimine dair çeşitli araştırma çalışmalarının yer aldığı kitap, bu tez çalışmasında özellikle Hevsel Bahçeleri ve Diyarbakır kentinde oluşan kültürel miras öğeleri ilişkilerini kurmak bakımından önemlidir.

Diyarbakır Büyükşehir Belediye'sinin gerçekleştirdiği 2014 yılına ait “Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Alan Yönetimi Planı” Hevsel Bahçeleri'nin Diyarbakır Surları ile birlikte kültürel miras kapsamına alınmasına dair bir yol haritası

niteliğindedir. Plan’da Diyarbakır mirasına ait iki ana bileşen olan Hevsel Bahçeleri ve Diyarbakır Surları bir arada ele alınmaktadır.

Diken’in (2018), Diyarbakır kentinin tarihini ve kültürünü aktarmak amacıyla gerçekleştirdiği röportajlarından oluşan “Diyarbakır Diyarım, Yitirmişem Yanarım” isimli kitapta Şeymus Diken’in Musa Tutka ile gerçekleştirdiği röportajda Hevsel Bahçeleri’nin konumundan, isimlerinden, geçim kaynaklarından ve kentte yaşayan farklı kültürlerin ilişkilerinden bahsedilmektedir.

Abakay’ın (2011), Hevsel Bahçeleri üzerine araştırmasına ait bir değerlendirme olan “Tarihten Bugüne Eşel Bahçeleri” isimli çalışmasında Hevsel Bahçeleri’nin tarihsel kökenine, çevresindeki siyah bazalt taşlarından yapılara, turizmle bağlantısına, müziklere veya manilere ilham olmasına ve gerçekleştirilen bahçecilik faaliyetlerine değinilmiştir.

Çalışmanın önemli bir diğer kaynağı “UNESCO World Heritage Türkiye” 2023 yılı yayınıdır. 2023 yılına kadar Türkiye’den kültürel miras alanları bu çalışmada yer almaktadır.

Bahçeci’nin (2012) editörlüğünü yaptığı “Kent Bahçeleri İstanbul Deneyimi” kitabında ise kent bahçeciliğinin geçmişte ve günümüzde yaşadığı anlamsal değişimin ekolojik gelişmelere etkisinden bahsedilmektedir.

Aydoğdu’nun (2022), “Hevsel Bahçeleri’nin Kentsel Tarım Alanı Olarak Kullanımının Değerlendirilmesi” isimli yüksek lisans tezi de kent bahçeciliği ve kentsel tarım alanlarının örnekleri üzerine bu yararlanılan kaynaklar arasındadır.

Çağlar’ın (2018), “UNESCO Dünya Miras Listelerinin Turizme Etkisi: Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri” isimli tez çalışmasında ülkelerdeki varlıkların Dünya Mirası Listesine girmesinin turizmin gelişmesine katkı sağladığı belirtilmiştir. Diyarbakır’da bu anlamda turizm faaliyetlerinde artış yaşanması söz konusu olsa da 2015 yılında yaşanan çatışmalar dolayısıyla bu tam olarak gerçekleşmemiştir.

Ürün’ün 2016 yılında “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korumasına Dair Sözleşme: Doğal Miras Alanları, Başvuru, Adaylık ve Değerlendirme Süreçleri” isimli çalışması miras alanı listesine dahil edilme süreçlerine dair bir araştırma çalışmasıdır.

5. BULGULAR

Araştırmada kültürün insanın doğaya kattığı somut ve somut olmayan tüm her şeyi kapsadığı görülmektedir. Somut kültürel değerler diğer bir deyişle hanlar, hamamlar, binalar, yollar, her türden teknolojiler vs. iken, somut olmayan kültürel değerler ise gündelik yaşam, alışkanlıklar, hikayeler gibi unsurlardan oluşmaktadır. Buna göre Hevsel Bahçeleri'nin somut kültürel miras unsurları içinde görülüp değerlendirilmesi mümkündür. Ancak somut olmayan kültürel miras boyutunun olduğu da görülmektedir. Bunu Hevsel Bahçeleri ve çevresinde oluşan yaşamsal ve kültürel değerlerde görmek mümkündür

Kültürel miras, sadece var olduğu bölgeye özgü değildir; evrensel özelliklere ve değerlere sahiptir (Batmaz ve Biçici, 2021). Kültürel miras varlıkları somut, somut olmayan ve doğal olmak üzere üç kültür varlığı olarak görülüp değerlendirilmektedir. Somut kültürel miras varlıkları somut izler taşımaktadır. Bunlar arasında resim gibi sanat eserleri, arkeolojik buluntular, mimari yapılar veya anıtlar gösterilebilir. Somut olmayan kültürel miras varlıkları ise dil, gelenekler, alışkanlıklar, hikayeler gibi unsurları kapsar. Doğal kültürel miras unsurları ise doğal olarak var olan, insanlar tarafından oluşturulmasa da kültürel açıdan önemli olan peyzaj alanları, mağara, şelale, akarsular gibi doğal alanlar ve biyoçeşitliliğe dair unsurlardır (Tapan, 2022).

Türkiye'de de pek çok kültürel miras unsurları bulunmaktadır. Özellikle somut ve doğal pek çok değer UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesine eklenmiştir.

Unesco Dünya Mirası Listesinde yer almanın en önemli göstergelerinden olan üstün evrensel değerlere sahip olma veya istisna yani biricik olma özelliği Hevsel Bahçelerinin sahip olduğu değerleri ortaya koymaktadır. Hevsel Bahçelerinin binlerce yıldır varlığını sürdürmesi, Hevsel Bahçeleri ile gelişen sosyal, kültürel, ekonomik durumlar, bahçelerin Diyarbakır'a katkısını görebilmek açısından önemlidir

Bahçe faaliyetlerinin kentlerden bağımsız olduğu, kırsal bölgelerde gerçekleştirildiği düşünülse de kentlerin ortaya çıkması ve bahçe faaliyetleri bir arada gelişim göstermiştir. Hevsel Bahçeleri de kent ve bahçecilik faaliyetlerinin binlerce yıllık örneğidir. Hevsel Bahçeleri Diyarbakır kentinin gelişmesinde doğal, somut ve beraberinde getirdiği somut olmayan kültürel özellikleri ile önemli bir yere sahiptir. Hevsel Bahçeleri'nde gerçekleştirilen üretim faaliyetleri ekonomik, mimari, zanaat, gündelik yaşam gibi pek çok konuda kültüre etki etmiştir.

Hevsel Bahçeleri’nde gerçekleştirilen üretim faaliyetleri, Diyarbakır’ın kültürel miras unsurlarının ortaya çıkmasında önemli bir yere sahiptir. Aşefçilik ile kadın emeğinin önemi ve zorlukları görülmektedir. Değirmenler, kelekçilik, boranhaneler, ipekçilik gibi faaliyet kolları ise Hevsel Bahçeleri’nin sağladığı ekonomik uğraşların ve kendi ekosistemi içerisinde şekillenmesinin örnekleridir. Bununla birlikte hasat sonrası faaliyetler, havaların ısınması gibi etkenlerle gündelik yaşama etki eden geçici barınma alanı olarak değerlendirilebilen Hullelerde yaşamak gibi değişiklikler Hevsel Bahçeleri’nin Diyarbakır kentinde kültürel etkilerine örnek teşkil etmektedir.

Hevsel Bahçeleri Diyarbakır Surları ile bir arada bulunmaktadır. Unesco Dünya Kültür Mirası listesinde de Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı olarak yer alması Hevsel Bahçeleri’ndeki üretim faaliyetlerinin kentin gelişimine sağladığı katkı bakımından önemlidir.

Diyarbakır’ın tarihsel ve kültürel olarak gelişiminde Hevsel Bahçeleri’nin etkisi oldukça büyüktür. Bahçelerin kent ortasında önemli bir ekonomik faaliyet alanı olması kentin kültürel olarak gelişmesine de önemli katkılar sağlamıştır.

Hevsel Bahçeleri yetiştirilen ürünlerden, ürünlerin Dicle nehri üzerinden taşındığı keleklerle dek kültürel olarak Diyarbakır kentinin gelişiminde etkili olmuştur. Hevsel’den elde edilen yiyecekler, özellikle Diyarbakır karpuzunun yetiştirilmesinde kullanılan güvercin gübrelerinin üretildiği boranhaneler ve değirmenler Hevsel’de yaşam ve üretim için oldukça önemlidir. Bununla birlikte Hevsel’in Diyarbakır kentinin sosyal ve kültürel hayatına katkısı da ibadet yerleri, köprüler, evler veya han gibi mimari yapılarla daha çok görünür olmaktadır.

Hevsel Bahçeleri’nin tarihî Diyarbakır Surları ile taşıdığı kültürel özellikler ve evrensel değerler ile UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesine alınması ardından Hevsel Bahçeleri ve tarihi Suriçi bölgesinde meydana gelen çatışmalar bahçelerin zarar görmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Unesco Dünya Kültür Mirası Listesi’nde yer alan “Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı”nın tehlike altındaki miras listesine alınıp alınmayacağı tartışılmıştır. Tehlike altındaki miras listesi çatışmalar, savaşlar, doğal afetler, kontrolsüz kentleşme gibi sebeplerle bir miras alanının tehlike altında olması durumunda uluslararası toplumu bilgilendirip alanın korunmasına dönük faaliyetleri teşvik etmektedir. UNESCO ve ICOMOS heyetinin 28 Kasım – 3 Aralık 2022 tarihleri arasında Diyarbakır’da gerçekleştirdikleri incelemelerde miras alanının 2015 yılına kıyasla değiştiği belirtilmiştir. Heyetin raporunda 2015 – 2016 yılları arasındaki çatışmalar ardından meydana gelen

değişimlere dikkat çekilmektedir. Buna göre çatışmaların ardından başlayan inşaat ve restorasyon çalışmalarının miras alanının sosyal ve kentsel dokusunu değiştirdiği vurgulanmaktadır. Ayrıca Diyarbakır kentine gıda sağlayan ve Dicle Nehri ile Diyarbakır kenti arasında önemli bir yeşil alan olan Hevsel Bahçeleri'nin yapısının değiştirildiği belirtilmektedir. Farklı ürünlerin yetiştirildiği Hevsel Bahçeleri'nde parsellerin birleştirilerek mısır gibi endüstriyel tarım ürünlerinin yetiştirildiği aktarılmaktadır. Ayrıca bahçe parsellerinin birleştirilip endüstriyel amaçlı kullanımı ile Suriçi çevresinde yaşayan ve bahçelerde üretim yapan insanlarla bağlantının kopma noktasına gelebileceği kaydedilmiştir. Yine miras alanının bir parçası olan On Gözlü Köprü çevresinde yürütülen inşaat çalışmalarının da alanın “üstün evrensel değerler” niteliğine zarar verdiği belirtilmektedir (URL-9, 2024).

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

UNESCO Dünya Kültür Mirası çalışmaları doğal ve kültürel varlıkların korunmasının tüm insanlığın ortak sorumluluğunda olduğu fikriyle ortaya çıkmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan tahribatlar dolayısıyla böylesi yıkımların bir daha yaşanmaması için bir araya gelen devletler kültürel miras alanlarının ortak korunmasına katkı sağlamak amacıyla Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşmesi'ni kabul etmişlerdir.

1972 yılında kabul edilen ve 194 ülkenin taraf olduğu UNESCO Dünya Kültürel Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme'nin temel özellikleri kültürel ve doğal miras unsurlarının evrensel değerlere sahip olduğunu belirtmesidir. Buna göre kültürel ve doğal mirasın zarar görmesinin tüm insanlığın sorumluluğunda olduğu belirtilmektedir.

Kültürel miras alanlarının korunması konusunda sözleşmeye taraf devletler ve Unesco paydaş konumundadır. Dolayısıyla kültürel mirasın korunmasında Unesco, devletleri harekete geçirebilme potansiyeline sahiptir. Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşmesine göre kültürel varlıkların tüm insanlığın ortak mirası olduğu fikri kültürel miras alanlarının korunmasında etkilidir.

Türkiye'nin de imzaladığı sözleşmeye göre Dünya'da bulunan doğal ve kültürel miras alanları evrensel değerlere sahip olması ve tüm insanlığın ortak sorumluluğunda olması sebebiyle sözleşmeye taraf ülkeler tarafından koruma çalışmaları gerçekleştirilmelidir (URL-10, 2024).

2015 yılında UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne dahil olan Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı da kültürel, tarihsel ve ekolojik özellikleri ile korunması gerekli görülen miras alanlarından (Akyol, ve ark., 2019). Hevsel Bahçeleri sekiz bin yıllık geçmişi ve bahçe faaliyetleri ile Diyarbakır kentinin bahçeler ile iç içe bir gelişim göstermesine katkı sağlamıştır (Karademir, 2021). Bahçeler tarihi, mitolojik birçok duruma konu olmuş, verimli yapısı sebebiyle Diyarbakır kentinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Kentin kültürel olarak gelişmesinde de tesadüfi olmayan bir yakınlık söz konusudur. Hevsel Bahçeleri'nin hemen yanında kurulan Diyarbakır surları (kalesi) pek çok medeniyetin, kültürün yaşadığı bir yer olarak gelişim göstermiştir. Hevsel Bahçeleri'nin doğal kaynakları kentteki kültürel gelişime katkı sağlamıştır (URL-11, 2024)

Hevsel Bahçeleri sahip olduğu özellikleri ile Diyarbakır kentinin gelişmesine, kültürel olarak şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Hevsel Bahçeleri'nin kendine has yapısı, kentin

içinde binlerce yıldır varlığını sürdürmesi ekonomik, kültürel, tarihsel pek çok alanda gösterdiği özellikler UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'nde yer almasına katkı sağlamıştır. UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne "Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı" olarak eklenmesi kentin ve bahçelerin birbirlerinin ayrılmaz parçaları olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Diyarbakır kentinin var olması Hevsel Bahçeleri'nin var olmasıyla doğrudan ilintilidir. Bahçeler ekonomik ve kültürel olarak kentin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Diyarbakır'ın meyve, sebze ihtiyacının Hevsel Bahçeleri'nden karşılanması ve yaşanabilir bir alan olması kentin kültürel miras kapsamında gelişmesine katkı sağlamıştır (Aydoğdu ve Koç, 2023). Diyarbakır kentindeki kadim köprüler, binlerce yıllık ibadethaneler, konaklar, taş işlemeciliği gibi zanaat alanları bu kültürel gelişimin bir göstergesidir. Hevsel Bahçeleri'nde yapılan ekim faaliyetleri ardından hayvanlar için doğal bir otlanma alanı olarak kullanılması bahçelerin kendi içinde sürdürülebilir ekonomik döngüsüne de işaret etmektedir.

Kent bahçeleri sadece gıda üretim alanları değildir. Bir arada yaşama biçimlerinin, doğayla kurulan bağlantının da ön plana çıktığı alanlardır. Kentler inşaat alanları olarak görülürken tarımın daha çok kent dışında, kırlarda, yapıldığı düşüncesi bulunmaktadır. Oysa önemli bir kent tarımı deneyimi bulunmaktadır. Kent ve kır yaşamı günümüzde çeşitli ihtiyaçların da etkisiyle iç içe geçmektedir. Kent tarımı sadece sağlıklı gıdaya erişim bağlamında değil; kültürel miras, canlıların yaşam alanları ve kent politikalarına etkileri bağlamında da ele alınmalıdır (Özdemir, 2023).

Bir kentin gelişiminde ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetler birlikte etkili olmaktadır (Kayan ve Mardinli, 2020). Hevsel Bahçeleri'nin kente sağladığı ekonomik katkı, geçim kaynaklarının çeşitlenmesine ve buna bağlı olarak Hevsel çevresinde yaşam alanları kurulmasına katkı sağlamıştır. Bu yaşam alanlarında binlerce yıldır farklı kültürler yaşamaktadır. Bu kültürlerin kalıntıları veya yaşayan öğeleri Hevsel Bahçeleri'ndeki ekolojik yaşam alanlarından başlayarak geçim kaynakları, anlatılar veya mimari yapılar ile karşımıza çıkmaktadır.

Diyarbakır kenti için önemli bir üretim alanı olan Hevsel Bahçeleri UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınarak bu özelliklerinin korunması amaçlanmıştır. Dünya'da da örneklerini gördüğümüz kent bahçeciliği, Hevsel Bahçeleri'nde 2015 yılı sonrası yaşanan çatışmalar, arazilerin endüstriyel amaçlarla kullanımı gibi gerekçelerle tahribat yaşaması dolayısıyla UNESCO Dünya Mirası Listesi'nden çıkarılma tehlikesi yaşamaktadır. Meydana gelen çatışmalar ve Hevsel Bahçeleri'nin ekosisteminde oluşan tahribatlar ile endemik türlerin

ve diğ er canlıların yaşaması tehlike altına girmektedir. Bu durum Hevsel Bahçelerinin doğal özelliklerine ve sürekli liğine zarar vermektedir (Kamer, 2022).

Bu süreçte Hevsel Bahçelerinin risk altında olduğu görülmektedir. Bu  alışma ile 2015 yılında UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınmış ise de geline  bugünkü koşullarda risk altında olduğuna ulaşılmıştır. Hevsel Bahçeleri'ni yerinde inceleme, ilgili kişiler ve Hevsel Bahçeleri'nde aktif üretim yapan çiftçilerle yapılan görüşmelerden de anlaşılmıştır.

Dünya'da gerçekleşen iklim krizi ve ekolojik sorunlara karşı Hevsel Bahçeleri sekiz bin yıldır varlığını sürdüren bir alan olarak örnek teşkil etmektedir. Hevsel Bahçeleri kent merkezinde sadece bir tarım alanı olarak yer almamıştır. Binlerce yıllık geçmişi ile kentin kültürel gelişimine de katkı sağlamıştır. Diyarbakır kentinin merkezinde bulunan ve kentin besin ihtiya ını karşılayan Hevsel Bahçeleri (Aydoğdu ve Koç, 2023) geçim kaynaklarından mimari yapılara dek kentin kültürel miras ögelerinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Kültürel Miras Kapsamında Hevsel Bahçeleri'nin İncelenmesi isimli bu tez çalışmasına göre bahçelerin varlığını sürdürebilmesi için karar alıcılar ile Diyarbakır halkının ortak hareket etmesi önem taşımaktadır. Diyarbakır'da yer alan kamu kurumlarının, sivil toplum kuruluşlarının ve halkın Hevsel Bahçeleri'nin varlığını sürdürebilmesi için kamuoyu oluşturma ve çeşitli yasal düzenlemeler gerçekleştirilmesine öncülük etmesi önem taşımaktadır.

Üreticilerin bahçelerde endüstriyel tarım yerine çeşitliliği besleyen tarımsal faaliyetlere yönelmesi teşvik edilmelidir.

UNESCO ve ICOMOS gibi uluslararası organizasyonlar Hevsel Bahçeleri'nin korunup varlığını devam ettirebilmesi için kamu, sivil toplum ve halkı kapsayan çeşitli proje ve öneriler geliştirmelidir. Bu amaçla Hevsel Bahçeleri'nin önemine dönük çalıştaylar, raporlar vs. hazırlanması oldukça önemlidir.

7. KAYNAKLAR

- Abakay, M.A.,** 2011. Tarihten bugüne esfel bahçeleri. Türkiye yazarlar birliği. <https://www.tyb.org.tr/tarihten-bugune-esfel-bahceleri-2839yy.htm> 12 Ekim 2024.
- Akça, S.,** 2017. Kültürel miras yönetimi; İstanbul tarihi yarımada örneği değerlendirme ve öneriler. *İdealkent dergisi*, 22(8), 577-596
- Akyol, G., Çon, S., & Polat, Z.,** 2019. Türkiye'nin dünya miras alanları. *Journal of Travel and Tourism Research*, 15(15), 39-68.
- Aydoğdu, R.,** 2022. Hevsel Bahçeleri'nin kentsel tarım alanı olarak kullanımının değerlendirilmesi. *Yüksek Lisans Tezi*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 150s.
- Aydoğdu, R., & Koç, C.,** 2023. Hevsel Bahçeleri'nin kentsel tarım alanı olarak değerlendirilmesi. *ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 212-228.
- Babaoğlu, P., & Akman, Ç.,** 2023. İnsan hakları bağlamında kültürel mirasın korunması açısından dijital uygulamaların kullanımı. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(4), 1143-1157
- Bahçeci, D.,** 2012. Kent bahçeleri İstanbul deneyimi. Yeryüzü Derneği Yayınları, İstanbul, 85s.
- Batmaz, Y., & Biçici, G.,** 2021. Türkiye'de somut kültürel mirasın korunması üzerine bir alan araştırması: Kırıkkale Delice örneği. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 4(1), 97-110.
- Bayık, Ş.,** 2023. Suriçi ve Hevsel Bahçeleri'nde tahribat sürüyor: UNESCO raporuna rağmen tarihi ve ekolojik yapı yok ediliyor. <https://artigercek.com/kultur-sanat/surici-ve-hevsel-bahcelerinde-tahribat-suruyor-tarihi-doku-ve-ekolojik-270671h> 28 Aralık 2024
- Bekleyen, A.,** 2007. Diyarbakır kırsalındaki güvercin evleri: boranhaneler, Karaçalı (Tilalo) köyü. *Trakya Üniversitesi Journal of Science*, 8(2), 99-107
- Bilgin, İ.,** 2022. Kültürel miras nedir? <https://www.idilbilgin.com/post/k%C3%BClt%C3%BCrel-miras-nedir25Aralık2024>
- Biricik, M.,** Dicle Güzeli [fotoğraf]. <https://diyarbakirhafizasi.org/dicle-nin-faunasi/>. 12 Aralık 2024
- Biricik, M.,** Fırat kaplumbağası [fotoğraf]. <https://diyarbakirhafizasi.org/dicle-nin-faunasi/>. 12 Aralık 2024
- Canesi, L., Sardella, A., Vogler, R., Kaiser, A., Vaccaro, C., & Bonazza, A.,** 2024. Hazard Analysis and Vulnerability Assesment of Cultural Landscapes Exposed to Climate Change-Related Extreme Events: A Case Study of Wachau (Austria). *Heritage* 7(4), 1917-1934.

- Cesur, H.C., & Karakaya Ayalp, E.,** 2023. Muğla Karabağlar yaylasının kadim üretim ve peyzaj değerlerinin Dünya kültürel peyzaj alanları çerçevesinde değerlendirilmesi. *Geographies, Planning & Tourism Studios*, 3(1), 24-39.
- Corbin, J., & Strauss, A.,** 2008. Basics of aualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory (3rd ed.). Sage.
- Çağlar, Z.,** 2018. Unesco Dünya miras listelerinin turizme etkisi: Diyarbakır surları ve Hevsel Bahçeleri örneği. *Yüksek Lisans Tezi*, Batman Üniversitesi, Batman, 66s.
- Çelik, Y.,** 2008. Diyarbakır surlarında hayvan figürleri. *Yüksek Lisans Tezi*. Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, 86s.
- Darçın P.,** 2020. Vicinity of Diyarbakır Settlement [dijital görsel].“Design principles for Ventilation with regenerative results: vernacular Diyarbakır houses”, *Megaron*, 15(4): 521-536.
- Demir, H.,** 2021. Dicle (On Gözlü) Köprüsü’nün somut ve somut olmayan miras olarak korunması. *Milli Folklor*, 17(132), 226-249.
- Diken, Ş.,** 2018. Diyarbekir diyarım yitirmişem yanarım. İletişim Yayınları, İstanbul, 390s.
- Direk, Y.S.,** 2006. Sosyo-kültürel yapının konut oluşumuna etkisi: Diyarbakır örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(16), 105-113.
- Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri kültürel peyzajı alan yönetimi planı,** 2014. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır.
- Doğan A.,** 2009. Ekonomik gelişme sürecine tarımın katkısı: Türkiye örneği. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 365-392
- Özçiçek Dölekoğlu, C., & Gün, A.S.,** 2021. Sürdürülebilir gıda sistemlerinde kentsel tarım. Gıda Paradoksları sürdürülebilirliğin zorlukları ve alternatif perspektifler (pp. 197-218), Ankara: Gazi.
- Erbay, R.,** 2013. Ekonomik kalkınmada tarımın rolü: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4) 0-5.
- Ertürk, N., & Yıldırım, C.,** 2019. Küba’da kentsel tarım uygulamaları: Havana örneği. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 11 (2) 149-162
- Gabriel, A.,** 1940. Diyarbakır şehir planı. *Voyages Archaologies Dans La Tuquie Orientale*. E. De. Boccard Paris.
- Gabriel, A.,** 1940. Dicle nehri üzerinde kelek taşımacılığı. *Voyages Archaologies Dans La Tuquie Orientale*. E.de. Boccard Paris. Levha XLI.

- Güler, D.**, 2021. Türkiye’de ipek böcekçiliğinin çok boyutlu ölçekleme ve kümeleme analizleri ile incelenmesi. *KSÜ Tarım ve Doğa Dergisi*, 24(1), 212-220.
- Gümüşçü, O.**, 2018. Tarihi coğrafya ve kültürel miras. *Erdem*, (75) 99-120.
- Güngör, N.E., Karakul, Ö.**, 2023. UNESCO World heritage in Türkiye, Ankara.
- Harkin, M.**, 1995. Modernist anthropology and tourism of the authentic. *Annals of Tourism Research*, 22(3), 650–670.
- Kamer, H.**, 2022. Diyarbakır’daki stk temsilcilerinin Unesco’ya sunduğu Sur raporunda neler var; çevre, şehircilik ve iklim değişikliği bakanlığı ne diyor? <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxwrrl9rydo> 27 aralık 2024
- Karademir, N.**, 2021. Diyarbakır’da bir kültürel miras turizmi ögesi: Hevsel Bahçeleri. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 7(42), 377–389.
- Kemeç, A.**, 2024. Kent bahçeciliği: Sürdürülebilir kent perspektifinden değerlendirme. *Memleket Siyaset Yönetim (MSY)*, 19(42), 279–298.
- Külcü, Ö.T.**, 2015. Kültürel miras kavramının eğitim açısından önemi. *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 27-32.
- Logan, W.S.**, 2007. Closing Pandora’s box: Human rights conundrums in cultural heritage. In L. Silverman (Ed.), *Hnadbook of Museum Studies* (pp, 163-194). Blackwell.
- Matrakçı Nasuh, Beyân-ı Menâzil-i Seferi Irakeyn**, 1533-1536, Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri’ni gösteren minyatür. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi [İÜK], T. 5964y. 105a.
- Ocak. Ş.E., Çiydem E., & Akdoğan, E.M.**, 2017. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının kimlik ve kültür kavramlarına yönelik metafor algıları. *e-Kafkas Journal of Educational Research*, 4(3), 59-71.
- Oğuz, E.S.**, 2011. Toplum bilimlerinde kültür kavramı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(2).
- Oevermann, H., Keech, D., Redepenning, M., Fan, L., & Alberth, P.**, 2023. Continuity and change; socio-spatial practices in Bamberg’s world heritage urban horticulture. *Urban Planning*, 8(1), 39-51.
- Özçelik, F.**, 2017. Cengiz Aytmatov’un eserlerindeki maddi kültür unsurlarının dil ve anlam açısından incelenmesi. *Yüksek Lisans Tezi*. Karabük Üniversitesi, Karabük, 97s.
- Özdemir, A.**, 2023. Hevsel Bahçeleri’nin tarihi şehirle ilişkisi ve maruz kaldığı tahribat üzerine. *Beyond İstanbul*, 14: 39-49.

- Özkan, M.,** 2021. Fırat ve Dicle'nin endemik türü: Fırat kaplumbağası. <http://www.turktarim.gov.tr/Haber/680/firat-ve-diclenin-endemik-turu-firat-kaplumbagasi-> 30 Aralık 2024
- Özkartal, Z.,** 2015. Bir kültürel mirasımız: Isparta Yılkıran çeşmesi. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 8(15), 26-36.
- Reid, L.A.,** 1994. Terms for rice agriculture and terrace building in some Cordilleran languages of the Philipinnes.
- Robins, A.,** 2023. Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri tehlike altında mı? <https://www.bbc.com/turkce/articles/c8v53jzgn1go> 16 Aralık 2024
- Rukancı, F.,** 2018. Kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılması ve tanıtımında yazma eser kütüphaneciliği. *Erdem Dergisi*, 74, 99-116.
- Seren, R.,** 2023. Çatışma altındaki Dünya miras alanlarında Unesco'nun ve taraf devletlerin tutumu. *Doktora Tezi*, Atılım Üniversitesi. 214s.
- Seydaoğlu, A.R.,** 2019. Sivil itaatsizliğin ilkesel özellikleri ve meşru dayanakları bağlamında Hevsel vakası incelemesi. *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 91s.
- Soyukaya, N.,** 2015. Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri kültürel peyzajı. Oksijen Basım ve Matbaacılık, İstanbul, 197s.
- Şafak, F.A.,** 2022. Eski Mısır'da Nil nehri ve Tanrı hani. *Amisos*, 7(12), 22-47.
- Şenel, A.,** 1995. İlkel toplumdan uygar topluma geçiş aşamasında ekonomik, toplumsal, düşünsel yapıların etkileşimi. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 346s.
- Şentürk, A.,** 2012. Unesco Dünya miras listesinde yer almanın ülke kültürel miras politikalarına etkileri üzerine bir değerlendirme. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Teknik Üniversitesi, 237s.
- Tanrıkulu M.,** 2023. Orta çağ Avrupa kartografyasında cennet tasvirlerinin yeri ve önemi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (33), 14-39.
- Tapan, İ.,** 2022. Malatya ilinde bulunan kültürel miras kalıntıları ile bu kalıntıların kültürel turizm ve sürdürülebilir kırsal kalkınmayla olan ilişkisi. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 449-480.
- Tuncer, O.C.,** 2015. Diyarbakır Kiliseleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 204s.
- Tunçer, M.,** 2017. Düünden bugüne kültürel miras ve koruma. Gazi Kitapevi, 430s.
- Tunçer, M.,** 2024. Unesco Dünya mirası Diyarbakır surları ve Hevsel Bahçeleri Dicle vadisi: doğal, kültürel, tarihi ve arkeolojik değerleri. *Journal of Spatial Planning and Design*, 4(1), 59-68.

Tylor, S.E.B., 2016. Kültür bilimi. Vira Verita E-Dergi, 4, 91-110.

URL-1, 2024 <https://www.unesco.org.tr/Pages/161/177>. Dünya kültürel ve doğal mirasın korunmasına dair sözleşme. 18 Eylül 2024

URL-2, 2024. <https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/303>. Unesco Türkiye milli komisyonu Diyarbakır kalesi ve Hevsel Bahçeleri kültürel peyzaj alanı hakkında basın açıklaması. 15 Aralık 2024.

URL-3, 2024. <https://sozluk.gov.tr/>. Türk dil kurumu sözlükleri. 17 Aralık 2024.

URL-4, 2024. <https://www.historicenvironment.scot/advice-and-support/listing-scheduling-and-designations/world-heritage-sites/what-is-a-world-heritage-site/>. What is the world heritage site? 26 aralık 2024.

URL-5, 2024. <https://www.unesco.org.tr/Pages/161/177>.). Dünya kültürel ve doğal mirasın korunmasına dair sözleşme. 18 Eylül 2024

URL-6, 2024. <https://www.unesco.org.tr/Pages/149/44>. Unesco Dünya Mirası. 28 Aralık 2024.

URL-7, 2024. <https://www.mucadelegazetesi.com.tr/hevsel-bahcelerinde-karnaval-yapildigini-biliyor-muydunuz>. Hevsel Bahçeleri'nde "karnaval" yapıldığını biliyor muydunuz? 12 Ekim 2024.

URL-8, 2024. <https://diyarbakirdergisi.com/hevselin-kanatlari-8-sayi/>. Diyarbakır Dergisi Hevsel'in kanatları. 1 Aralık 2024

URL-9. 2024. Diyarbakır surları ve Hevsel bahçeleri tehlike altında mı?: https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/diyarbakir-surlari-ve-hevsel-bahceleri-tehlike-altinda-mi-2120519#google_vignette. 26 Aralık 2024

URL-10, 2024 <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-263665/dunya-kulturel-ve-dogal-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html>. Dünya kültürel ve doğal mirasın korunması sözleşmesi. 26 Aralık 2024.

URL-11. 2024. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44403/diyarbakir-kalesi-ve-hevsel-bahceleri-kulturel-peyzaji-diyarbakir.html>. Diyarbakır kalesi ve Hevsel bahçeleri kültürel peyzajı. 26 aralık 2024

 nal, Z. G., (2014). Kültürel mirasın korunması.  smep Rehber Kitaplar,  stanbul.

 nl . E., Diyarbakır hafızası Dicle'nin faunası. <https://diyarbakirhafizasi.org/dicle-nin-faunasi/> 18 Eylül 2024.

 r n, Ő., 2016. Dünya kültürel ve doğal mirasın korunmasına dair sözleşme: doğal miras alanları, başvuru, adaylık ve değerlendirme süreçleri. UNESCO Türkiye Milli Komisyonu

Üstel, F., 2021. Kùltür politikasına giriş: kavramlar, modeller, tartışmalar. İletişim Yayınları, 380s.

Yaz, A., 2022. Tesadüf ve efsanelerle biçimlenmiş Diyarbakır kalesi. *Kurdiname*, (6), 105-121.

Yurtoğlu, N., 2017. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de ipek böcekçiliği (1923-1950). *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 159-189.

Zümrüt, M.S., 2021. Diyarbakır'da son yüzyılda yok olan mesleklere bir bakış. *Kesit Akademi Dergisi*, 7(27), 453-4.

